
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Paul Friedländer, Studien zur antiken Literatur und Kunst, Berlin 1969, Walter de Gruyter und Co. 80, σσ. 703.

Ὁ συγγρ. εἶναι γνωστός σὲ πλατύτερους κύκλους ἀπὸ τὸ κλασικὸ τρίτομο ἔργο του γιὰ τὸν Πλάτωνα (³¹2: 1964, ²³3: 1960), στοὺς εἰδικούς καὶ ἀπὸ τὰ μυθολογικὰ του βιβλία *Argolica* (1905) καὶ *Herakles* (1907), ἀπὸ τὶς μελέτες του γιὰ τὸν Ἰωάννη τὸν Γαζαῖο καὶ τὸν Παῦλο Σιλεντιάριο (1912), ἀκόμη ἀπὸ τὴν ἔκδοση τῶν ἑλληνικῶν ἀρχαϊκῶν ἐπιγραμμάτων μὲ τὴ συνεργασία τοῦ H. B. Hoffleit (1948). Καὶ ὁ νέος τώρα τόμος, πού συγκεντρώνει μίαν ἐπιλογή ἀπὸ μικρότερες ἐργασίες, δημοσιευμένες παλαιότερα σὲ ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ, δείχνει πόσο πλατιά ἦταν τὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ φιλόλογου αὐτοῦ. Γιὰ τὴν ἐπιλογή, τὴ μερικὴ ἀναθεώρηση καὶ τὴν ἔκδοση τῶν μελετῶν αὐτῶν εἶχε φροντίσει ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας. Στις 24 Σεπτεμβρίου 1968 — 86 χρονῶν — γράφει τὸν Πρόλογο, τοὺς πίνακες ὅμως στὸ τέλος τοῦ τόμου ἀναγκάζεται νὰ τοὺς συντάξῃ ἡ γυναίκα του, γιατί ὁ Friedländer πεθαίνει ἀμέσως ἔπειτα.

Τὸ ὅλικο παρουσιάζεται καταταγμένο κατὰ τὸ εἰδολογικὸ περιεχόμενό του: Μυθολογία καὶ ἥρωικὴ ποίηση, ἀρχαία ἑλληνικὴ γραμματεία ("Ὀμηρὸς καὶ ὀμηρικὰ, Ἡσίοδος, τραγωδία, Πλάτων, ἐπιγράμματα, Νόννος, Ὑποθήκαι, κριτικὴ κειμένου), λατινικὴ γλῶσσα καὶ γραμματεία, μουσικὴ καὶ μετρικὴ, ἀρχαιολογία, γερμανικὴ γραμματεία, Kirchner καὶ Leibniz, προσωπικὰ (ἀναμνήσεις ἀπὸ τοὺς δασκάλους του, ἐπιγράμματα, γενικὴ βιβλιογραφία τῶν ἔργων του). Ἡ κατάταξις αὐτὴ δὲν ἔχει καὶ οὔτε μποροῦσε νὰ ἔχῃ ἀπόλυτη συνέπεια. Ἐτσι τὰ ἡσιόδεια θέματα ἔχουν διασπαστῆ, γιατί ἡ διαπραγματεύσιμος τῶν «Ἔργων» δὲν βρίσκεται στὸ κεφάλαιο τοῦ Ἡσιόδου, ἀλλὰ στὶς «Ὑποθήκαι», ἐπειδὴ ἀρχικὰ εἶχε δημοσιευτῆ μαζί μὲ τὴν ἀνάλυσιν τῶν ἐλεγείων τοῦ Θεόγγη καὶ τὶς ὑποθήκαι τοῦ Δημόκριτου. Καὶ τὸ πρῶτο ἄρθρο τῆς Μυθολογίας μποροῦσε πολὺ ὠραῖα νὰ τοποθετηθῆ στὰ Ὀμηρικὰ.

Ἀναλυτικὴ κριτικὴ τοῦ τόμου δὲν μπορεῖ νὰ δοθῆ ἐδῶ· πρόκειται γιὰ παλιὰς μελέτες, πού ἔχουν ἀπὸ καιρὸ πάρει τὴ θέση τους στὴν ἱστορία τῆς ἔρευνας. Ἐπειτα, ὁ φιλόλογος πού γράφει τὴ βιβλιοκρισίαν δὲν ἔχει τὶς γνώσεις πού χρειάζεται, γιὰ νὰ μιλήσῃ ὑπεύθυνα γιὰ τὸ πλῆθος τὰ προβλήματα πού ἐπιχειρεῖ νὰ λύσῃ ὁ συγγρ. Καὶ οἱ καθαρὰ φιλολογικὲς μελέτες θὰ ἀπαιτοῦσαν πολλὰς σελίδες, γιὰ νὰ κριθοῦν διεξοδικὰ. Γι' αὐτὸ θὰ περιοριστοῦμε σὲ μίαν γενικὴ παρουσίασιν, ἐπισημαίνοντας ἐδῶ καὶ ἐκεῖ τὴ συμβολὴν τοῦ συγγρ. καὶ δοκιμάζοντας στὸ τέλος ἕναν γενικὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ ἔργου του, ἰδιαίτερα στὸν φιλολογικὸν τομέα.

Μαθητὴς τοῦ Buecheler, τοῦ Usener, τοῦ Wilamowitz (συχνὰ πολέμιός του, χωρὶς ὅμως ποτὲ νὰ πᾶψῃ νὰ τὸν τιμᾷ καὶ νὰ τὸν θαυμάζῃ) καὶ τοῦ ἀρχαιολόγου Loescheke, ὁ Friedländer ἔγινε ὅ,τι τοῦ προφῆτεψε ὁ τελευταῖος: φιλό-

λογος με έντονα αρχαιολογικά ενδιαφέροντα (πρβ. σ. 680). 'Ο τόμος αρχίζει (σ. 3-18) με ένα ωραίο κεφάλαιο με τον τίτλο «Θεοί που γελούν», όπου αναλύεται η ιδιότυπη φύση των όμηρικών θεών, που δίπλα στο άπρόσιτο μεγαλείο τους συχνά όχι μόνο γελούν, αλλά και παρουσιάζουν έντονα κωμικές πλευρές (οικογενειακά μαλώματα, απιστίες, απάτες κλπ.). Το δεύτερο κεφάλαιο των Μυθολογικών (σ. 19-53) έρευνά την εξέλιξη του μύθου των 'Αργοναυτών και τών 'Επτά επί Θήβας και το περιεχόμενο των έπων («'Αλκμαιωνίς» και «Οίχαλιας 'Αλωσις»). 'Απόλυτα πειστική είναι η σύντομη απόκρουση τής θεωρίας των παλαιότερων αναλυτικών ότι η 'Οδύσσεια αρχικά τελείωνε στο ψ 296. Σε νεώτερη προσθήκη ο Friedländer αναιρεί και την πρόσφατη θεωρία του Schadowaldt ότι το τέλος τής πρωταρχικής 'Οδύσσειας βρισκόταν στο ψ 343, και δείχνει ότι τουλάχιστο ώρισμένες ένότητες του ω πρέπει να άνηκαν από την αρχή στο έπος (σ. 57-58). Στα άρθρα του που αφιερώνονται στον 'Ησίοδο ο συγγρ. αναλύει τους νεωτερισμούς του ποιητή στους μύθους του Προμηθέα, τής Πανδώρας και των πέντε γενών των ανθρώπων (σ. 65-67) και ύποστηρίζει την ένότητα του προοιμίου τής Θεογονίας (σ. 68-80). «'Η έλληνική τραγωδία και το τραγικό», με έκλαϊκευτικό πιδ πολύ χαρακτήρα (σ. 107-182), καθορίζει τη φύση του τραγικού, αναλύει τά έργα των τριών μεγάλων τραγικών του 5ου αιώνα και έπισημαίνει τις διαφορές μεταξύ τους στην αντίληψη του τραγικού στοιχείου. Στο κεφάλαιο για τον Αίσχύλο δέν θα άπορήσουμε αν ο Friedländer χρονολογεί τις 'Ικέτιδες πριν από το 490 (σ. 111): ο πάπυρος που μάς άνάγκασε να τις κατεβάσουμε στα 463 δέν είχε ακόμα γίνει γνωστός. Σε ιδιαίτερη μελέτη αναλύεται από μετρική και μουσική άποψη και έρμηνεύεται το περιφημο χορικό τής 'Αντιγόνης *Πολλά τά δεινά* (σ. 183-192). 'Η μελέτη «Καμπές τής ιστορίας σε ποιητικά έργα» παρακολουθεϊ μία σειρά από έπιγράμματα που διαγράφουν την ιστορία τής 'Ελλάδας από το 514 ως το 338: την έπιγραφή στο σύμπλεγμα των τυραννοκτόνων, τά έπιτύμβια σε πολυάνδρια των Περσικών πολέμων ως τη μάχη κοντά στη Σαλαμίνα τής Κύπρου (449/8), το έπίγραμμα στο άγαλμα του Λυσάνδρου μετά την άθηναική καταστροφή του 404, και το έπιτύμβιο στους νεκρούς τής μάχης τής Χαιρώνειας (σ. 213-236). 'Ενα νέο έπιτύμβιο έπίγραμμα, που δημοσίεψε ο Klaffenbach στα 1935 από το Θύριο τής 'Ακαρνανίας, άποδίδεται με καλά έπιχειρήματα στον ποιητή Δαμάγητο (σ. 237-241). Στο άρθρο του για τον Νόννο ζητεί ο Friedländer να τοποθετήση τά Διονυσιακά του άνάμεσα στα 440 και στα 490 μ. Χ. (σ. 250-263). Οι «'Υποθήκαι» (σ. 264-311) περιέχουν τρεις μελέτες: στην πρώτη ο συγγρ. παρακολουθεϊ την αρχαική σκέψη του 'Ησιόδου στη σύνθεση του έργου του 'Εργα και 'Ημέραι, για να άποδείξη την ένότητά του τουλάχιστο ως τον στ. 694. Το ίδιο έπιχειρεί να δείξη και για το έργο του Θεόγνη, χωρίς όμως να άποκλείη έδω και εκεί χάσματα στην παράδοση και μεταγενέστερες προσθήκες. Για τον Δημόκριτο δοκιμάζει από τά σωζόμενα άποσπάσματα να άνασυνθέση το έργο του («'Υποθήκαι») (ο τίτλος δέν είναι βέβαιος).

'Η λατινική γραμματεία αντιπροσωπεύεται από διατριβές για τη λέξη *persona* (σ. 321-324), για την έπικούρεια θεολογία στο πρώτο προοίμιο του Λουκρητίου (σ. 328-336), για τις μουσικές άξίες του στίχου και την άτομιστική θεωρία του ίδιου ποιητή (σ. 337-353). Πολύ ωραία η άνάλυση τής έπίκλησης του 'Υπνου από τον Στάτιο, *Silvae* 5, 4 (σ. 354-365): «Τό ποίημα

αυτό μέσα στη χιλιόχρονη ιστορία τῆς ἑλληνορωμαϊκῆς ποίησης δὲν ἔχει τὸ ὅμοιό του» (σ. 364).

Στὸ κεφάλαιο Μουσικὴ καὶ Μετρικὴ ὁ Friedländer μελετᾷ τοὺς δακτυλεπιτρίτους, τοὺς ἐπιτρίτους καὶ τὸν βαθμιαῖο ἐξωτισμὸ σὲ μέτρα ποὺ ἀρχικὰ δὲν ἦταν ἰωνικὰ (σ. 369-394). Μὲ τὴν ἐπανεπιλημμένη προσπάθειά του νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ἡ μελωδία τοῦ πρώτου Πυθιονικοῦ τοῦ Πινδάρου, ποὺ παρουσίασε ὁ Ἀθανάσιος Kircher στὰ 1650 ἀπὸ κάποιον χαμένο τώρα χειρόγραφο, εἶναι γνήσια καὶ ὄχι πλαστὴ ἐπιπόνηση τοῦ πολυγραφότατου αὐτοῦ Ἰησοῦιτη (σ. 395-452, πρβ. καὶ σ. 655-672), ὁ Friedländer δὲν βρῆκε, ὅσο μπορῶ νὰ ξέρω, πολλοὺς πρόθυμους νὰ τὸν ἀκολουθήσουν. Τὸ τελευταῖο κεφάλαιο τῆς σειρᾶς τῶν μετρικῶν μελετῶν ἀφιερώνεται στὰ προβλήματα τῆς χασμωδίας στὸν Πλάυτο (σ. 459-469).

Ἡ ἀρχαιολογία ἀντιπροσωπεύεται μὲ μελέτες γιὰ τὴν πρώιμη ιστορία τοῦ Ἑραίου στὸ Ἄργος (σ. 473-480), γιὰ ἓναν κρατῆρα τοῦ 5ου αἰῶνα μὲ παραστάσεις τοῦ Κάτω Κόσμου, τώρα στὴ Νέα Ὑόρκη (σ. 481-487), καὶ γιὰ τρία ὑφαντά, ἀπὸ ἐνδυμασίες ἱερέων, ὅπως φαίνεται, ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο τῆς ἔσχατης ἀρχαιότητος (πρώιμα βυζαντινὰ χρόνια), μὲ τὴν παράσταση τῆς θεᾶς Ἑστίας στὸ πρῶτο (τώρα στὴν Οὐάσιγκτον) καὶ τῆς Κυβέλης στὰ ἄλλα (στὴ Νέα Ὑόρκη καὶ στὸ Λένιγκραντ). Ἡ ἀνάλυση τῶν θεμάτων καὶ τῆς τεχντροπίας τῶν ἔργων αὐτῶν στηρίζεται σὲ μία βαθιὰ γνώση τῆς γραμματείας καὶ τῶν μνημείων ὄχι μόνον τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ Μεσαίωνα (488-527).

Σὲ χαλαρὴ σύνδεση μὲ τὸν τίτλο τοῦ βιβλίου βρίσκονται δύο μελέτες ποὺ πραγματεύονται θέματα τῆς γερμανικῆς ποίησης: Ὁ Ἀριστοφάνης στὴ Γερμανία (σ. 531-571), ὅπου ἐξετάζονται οἱ προσπάθειες τῶν γερμανῶν λογίων (ἀπὸ τὸν 17ο αἰῶνα καὶ πέρα) νὰ τὸν πλησιάσουν μεταφράζοντάς τον, καὶ οἱ «Ρυθμοὶ καὶ τοπία στὸ δεῦτερο μέρος τοῦ Φάουστ» τοῦ Γκαϊτε (σ. 572-652).

Ἀνάμεσα στὶς σχετικὰ διεξοδικὰ αὐτὲς διατριβὲς βρίσκονται καταχωρημένα σύντομα ἄρθρα: Γιὰ δύο αἰνίγματα ἀπὸ τὸν Ἀγῶνα τοῦ Ὀμήρου καὶ τοῦ Ἡσιόδου (σ. 105-106), γιὰ τὴν ἔκφραση δις καὶ τρις τὸ καλὸν στὸν Πλάτωνα (σ. 206-209), γιὰ πλατωνικὰ χωρία ποὺ προδίδουν μίμηση τοῦ Πινδάρου (σ. 210-211), γιὰ δύο ἀνεκδοτικὰ φράσεις ποὺ ἀναφέρονται στὶς προσωπικὲς σχέσεις τοῦ Ἀριστοτέλη μὲ τὸν Πλάτωνα (σ. 212), ἀκόμα διορθωτικὰ καὶ ἐρμηνευτικὰ στὸν Ἡράκλειτο, τὸν Ἀρχίλοχο, τὴ Σαπφῶ, τὸν Τυρταῖο, τὸν Σόλων, τὸν Καλλίμαχο καὶ τὸν Λουκρήτιο (σ. 312-318, 325-327). Ἀναδημοσιεύονται καὶ βιβλιοκρισίαι: γιὰ τὴν ἔκδοση τῆς Θεογονίας τοῦ Ἡσιόδου ἀπὸ τὸν Jacoby (σ. 81-104, ἔντονα πολεμικὴ), γιὰ τὶς πλατωνικὲς μελέτες τοῦ R. Robinson καὶ τοῦ Fr. Solmsen (σ. 193-205), γιὰ τὴν «Ἑλληνικὴ Μετρικὴ» τοῦ Wilamowitz (σ. 453-458) καὶ γιὰ μεταφράσεις Ἑλλήνων ποιητῶν στὰ γερμανικὰ (σ. 59-64, 242-249).

Ὁ Friedländer προβάλλει στὸ ἔργο του μὲ μία σπάνια πολυμέρεια: φιλόλογος ἑλληνιστῆς καὶ λατινιστῆς, μυθολόγος, μετρικὸς καὶ μουσικολόγος, ἀρχαιολόγος, γερμανολόγος. Ἄν τώρα ἤθελε κανεὶς νὰ τὸν χαρακτηρίσῃ ὡς φιλόλογο — γιὰτὶ ἡ φιλολογία ἦταν ἡ κύρια ἀσχολία του — θὰ τὸν ὀνόμαζε ἐρμηνευτὴ κατ' ἐξοχίαν. Εἴτε ἓναν ποιητὴ τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς μελετᾷ, εἴτε ἓνα ἐπίγραμμα τῶν κλασικῶν αἰώνων, εἴτε τὰ περίτεχνα κατασκευάσματα τῶν ποιητῶν τῆς ὕστατης ἀρχαιότητος, ὁ ἀγῶνας του εἶναι ἓνας πάντοτε: νὰ καταλάβῃ τὴν ἰδιο-

τυπία τοῦ κάθε ποιητῆ μέσα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ του, καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν νὰ ἀποφύγη ἀθετήσεις καὶ διορθώσεις, τόσο εὐκόλες καὶ τόσο τῆς μόδας στὴν ἐποχὴ του. «Delendo nihil proficimus, proficimus interpretando» (σ. 315). Αὐτὸ τὸ ἀξίωμα τὸν βοήθησε νὰ ἀντικρούση μὲ ἀπόλυτη κατὰ τὴ γνώμη μου ἐπιτυχία ἀναλυτικούς τῆς ὀλκῆς ἐνὸς Wilamowitz καὶ ἐνὸς Jacoby καὶ νὰ διεισδύσῃ στὴ βασιανισμένη, ὄχι πάντοτε εὐθύγραμμη πορεία τοῦ ἀρχαϊκοῦ στοχασμοῦ τοῦ Ἡσιόδου καὶ τοῦ Θεόγνη, νὰ σώσῃ στίχους τοῦ Τυρταίου (σ. 315), νὰ σεβαστῆ τὸ κείμενο σὲ ἀδέξια διατυπωμένα ἐπιγράμματα (σ. 217), σὲ ἄλλα νὰ ἀποκρούσῃ τὴ διάσπασή τους (σ. 222 κ.έ.), γενικὰ νὰ βρῆ συνοχὴ καὶ νόημα ἐκεῖ πού ἄλλοι βιάζονταν νὰ διαπιστώσουν ἀνοησίες καὶ ἀσυναρτησίες, ἀνάξιες ἐνὸς ποιητῆ, γιὰ νὰ ἔχουν ἔπειτα τὴ χαρὰ νὰ νοθέψουν καὶ νὰ διορθώσουν. Αὐτὸ φυσικὰ δὲν σημαίνει ὅτι ὁ Friedländer εἶναι φανατικὸς πολέμιος κάθε προσπάθειας νὰ διορθωθῆ ἓνα χωρίο πού ὀλοφάνερα νοσεῖ. Ὁ ἴδιος προβαίνει σὲ διόρθωση τοῦ ἀπ. 124 τοῦ Ἡρακλείτου (σ. 312). Οὔτε ἀρνιέται ὅτι μπορεῖ νὰ ὑπάρχουν μεταγενέστερες προσθήκες σὲ ἀρχαῖα ραψωδικὰ κείμενα (σ. 101).

Μέσα σὲ μία τόσο πλατιά ἐπιστημονικὴ παραγωγὴ εἶναι κάπως παράξενο ὅτι ὁ Ὅμηρος πολὺ λίγο φαίνεται νὰ ἀπασχόλησε τὸν Friedländer. Ἀγνοοῦμε ἂν εἶχε φτάσει κάποτε νὰ λύσῃ, ἂς εἶναι καὶ γιὰ τὸν ἑαυτὸ του μόνο, τὸ πρόβλημα ἂν ἡ Ἰλιάδα καὶ ἡ Ὀδύσεια εἶναι ἔργα ἐνιαῖα ἢ ὄχι. Στὸ ἄρθρο του γιὰ τὸν πόλεμο τῶν Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας, γραμμένο στὰ 1914, μιλεῖ γιὰ περισσότερους ποιητὲς τῆς Ἰλιάδας (σ. 34, πρβ. καὶ σ. 37). Ἀντίθετα, στὰ 1934, γράφοντας γιὰ τοὺς γελαστὸς θεοὺς (σ. 3 κ.έ.), προϋποθέτει τὴν ἐνότητα τῶν δύο ἐπῶν, ἂν καὶ χωρὶς νὰ τὸ δηλώνῃ ρητὰ. Στὰ 1929 εἶχε ὑποστηρίξει ὅτι ἀπὸ τὴ γνήσια Ὀδύσεια δὲν μπορούμε νὰ ἀπομακρύνουμε τὸ ω, καὶ στὴ γνώμη αὐτὴ ἔμεινε ὡς τὸ τέλος πιστὸς (σ. 57 κ.έ.). Καὶ στὸν Ἡσιόδο ὅμως, ὅταν ὑποστηρίξῃ τὴν ἐνότητα τῆς Θεογονίας καὶ τῶν Ἔργων, εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι ἀποφεύγει νὰ ὀνομάσῃ τὸν ἑαυτὸ του ἐνωτικὸ. Σὲ μιὰν ἐποχὴ πού οἱ ἀναλυτικὲς θεωρίες μεσουρανοῦσαν καὶ ὅποιος τολμοῦσε νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν ἐνότητα εἴτε τοῦ Ὀμήρου εἴτε τοῦ Ἡσιόδου, τὸ λιγότερο πού εἶχε νὰ φοβηθῆ ἦταν νὰ τὸν χαρακτηρίσουν ἀφελῆ, μία σχετικὴ ὁμολογία ἐνὸς μαθητῆ τοῦ ἴδιου τοῦ Wilamowitz θὰ προκαλοῦσε βίαιες ἀντιδράσεις μέσα στοὺς φιλολογικὸς κύκλους. Γι' αὐτὸ ὁ Friedländer γύρεψε νὰ διαφοροποιηθῆ ἀπὸ τοὺς ἐνωτικὸς καὶ προτίμησε νὰ ἀντικρίσῃ τὸν ἀναλυτικὸ Jacoby ὡς «ἁρμονιστῆς» (σ. 81 κ.έ.). Τὸ χρέος τοῦ ἐρμηνευτῆ, γράφει, εἶναι νὰ κατανοήσῃ τὴν ἁρμονία πού δίνει τὸ ἔργο τοῦ λόγου πού μελετᾷ (σ. 95). Ὅπως δὲν ἔπειτα, δὲν μπόρεσε νὰ ἀποφύγῃ τὴ μομφὴ τοῦ δασκάλου του (Hias und Homer, σ. 463 ὑποσ. 1) ὅτι ἀγωνιζόταν νὰ ὑπερασπίσῃ τὴν παράδοση τοῦ κειμένου μὲ κάθε θυσία.

Ὁ Friedländer δίδαξε σὲ διάφορα γερμανικὰ Πανεπιστήμια (τοῦ Βερολίνου, τοῦ Marburg, τῆς Halle), ἡ μοίρα του ὅμως νὰ μὴν εἶναι ἄριος τὸν ἀπομάκρυνε βίαια ἀπὸ τὴν ἔδρα του στὰ 1935. Στὰ 1938 εἶχε τὴν τύχη νὰ περᾶσῃ ἓνα ἀπόγεμα μαζί του στὸ Βερολίνο, ὅπου εἶχε ἐγκατασταθῆ μετὰ τὴν ἀπόλυσή του. Πρὶν ἀπὸ λίγο καιρὸ τὸν εἶχαν φυλακίσει ὡς Ἑβραῖο, παρόλο πού εἶχε πάρει μέρος στὸν πρῶτο παγκόσμιον πόλεμον ὡς ἐθελοντῆς καὶ εἶχε παρασημοφορηθῆ. Δὲν ξεχνῶ τὴν ἀγωνία του γιὰ τὴ μελλοντικὴ τύχη τῆς οἰκογενείας του. Ὅπως δὲν ἔπειτα, τὸν ἴδιο χρόνον κατορθώνει νὰ διαφύγῃ στὴν Ἀμερικὴ. Στὰ 1940 γίνεται lecturer καὶ στὰ 1945 καθηγητῆς στὸ Πανεπιστήμιο

τῆς Καλιφορνίας (στό Los Angeles) ὡς τὰ 1949. Μετὰ τὸν πόλεμο ἡ Γερμανία ζήτησε νὰ ἐπανορθώσῃ τὴν ἀδικία ποὺ τοῦ εἶχε κάνει ἀνακηρύσσοντάς τον ἐπίτιμο διδάκτορα τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Χαϊδελβέργης καὶ ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Μονάχου, ἐκεῖνος ὅμως προτίμησε νὰ πεθάνῃ στὴ χώρα ποὺ τοῦ εἶχε γίνει δεύτερη πατρίδα¹.

I. Θ. ΚΑΚΡΙΑΔΗΣ

Fausto Codino, Einführung in Homer, Berlin 1970, De Gruyter. 80, σσ. 235.

Πρόκειται γιὰ τὴ γερμανικὴ ἐλαφρὰ βελτιωμένη ἔκδοση ἑνὸς ἔργου ποὺ κυκλοφόρησε ἰταλικά καὶ κρίθηκε ἐπαινετικά πρὶν ἀπὸ μερικὰ χρόνια². Γραμμὴν γιὰ ὅσους ἀποφασίσουν νὰ γνωρίσουν βαθύτερα τὸν Ὅμηρο — ἔστω καὶ χωρὶς νὰ ξέρουν ἀρχαῖα ἑλληνικά — ἡ Εἰσαγωγὴ αὐτὴ προσφέρει ὅλη τὴν κλίμακα τῶν στοιχείων ποὺ εἶναι ἀπαραίτητα γιὰ ἓνα τέτοιο ἐγχείρημα, ἀπὸ τὰ βασικά δεδομένα ὡς τὶς ἀμφισβητούμενες νεώτερες θεωρίες, τόσο στὰ γενικά ὅσο καὶ σὲ μερικὰ εἰδικὰ θέματα. Ἰδιαίτερα εὐχάριστος εἶναι ὁ ζωνρὸς κουβεντιαστὸς τρόπος ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ συγγρ. στὴν ἀνάπτυξη τῶν διαφόρων θεμάτων καὶ ποὺ κάνει τὸ βιβλίον του, παρόλο τὸν ὄγκο τῶν ἐνημερωτικῶν πληροφοριῶν ποὺ προσφέρει, νὰ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸν κλασικὸ τύπο (*introductionis copiosae*) καὶ νὰ πλησιάζῃ τοὺς ἀνετους τρόπους τῆς δοκιμιογραφίας. Τὸ ὅτι ὁ συγγρ. μπόρεσε τὸ τεράστιο ὕλικὸ ποὺ μελέτησε νὰ τὸ ἀναχωνεύσῃ τόσο καλά, ὥστε ἡ πορεία τοῦ ἔργου του νὰ εἶναι ὁμαλὴ καὶ ἀβίαστη, χωρὶς γι' αὐτὸ νὰ παύῃ νὰ εἶναι ἐπιστημονικά θεμελιωμένη καὶ λογικὰ συνεπής, εἶναι, νομίζουμε, σπάνιο καὶ μεγάλο ἐπίτευγμα. Παραθέτουμε τὸ περιεχόμενο τοῦ ἔργου περιληπτικά μὲ λίγες παρατηρήσεις:

Ἵστερα ἀπὸ λίγα εἰσαγωγικά λόγια τοῦ B. Snell, τὸν πρόλογο τοῦ συγγρ. καὶ μιὰ σύντομη γενικὴ βιβλιογραφία στὸν Ὅμηρο, ἀκολουθοῦν τὰ κεφάλαια: 1) Ἡ ἐποχὴ τοῦ Ὀμήρου καὶ ἡ ἐπίδρασή του στοὺς μεταγενέστερους (σ. 1-62). Ἡ κάποια ἀνομοιογένεια τοῦ τίτλου συνεχίζεται καὶ στὸ περιεχόμενο τοῦ κεφαλαίου, ὅπου ξεχωριστὰ καὶ οὐσιαστικὰ ἀσυσχετίστα βρίσκουμε νὰ ἐκτίθενται πρῶτα τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο τοῦ κόσμου τῆν ἐποχὴ τοῦ Ὀμήρου καὶ ἕστερα τὴν ἱστορία τῶν ὀμηρικῶν σπουδῶν (Ὀμήρου τύχαι), ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ γίνονται γνωστὰ τὰ ἔπη ὡς σήμερ³. Τὸ κεφάλαιο ὀλοκληρώνεται μὲ μιὰ σειρά

1. Σημειῶν ἐδῶ δύο τυπογραφικὰ λάθη ποὺ μποροῦν νὰ ὀδηγήσουν σὲ παρεξηγήσεις: σ. 34 ὑποσ. 46 γράφει Müller (ἀντὶ Müller) — σ. 213, στὸ ἐπίγραμμα τῶν τυραννοκτόνων, πρόσθεσε μετὰ τὴ λ. Ἰππαρχον τὴ λ. κτείνε.

2. Introduzione a Omero, G. Einaudi, Torino 1965. Κριτικὲς: Atene e Roma 11 (1966) 125-127 (Ballaira). L'Antiquité Classique 35 (1966) 607-8 (Chamoux). Classical Review 16 (1966) 283-4 (Davison). Siculorum Gymnasium 19 (1966) 317-319 (Cataudella). REG 79 (1966) 525-6 (Germain).

3. Πρῶτὰ παραλείπεται τὸ χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὸ τέλος τῆς Ἀλεξανδρινῆς ἐποχῆς ὡς τὴ χαρρυγὴ τῆς δυτικῆς Ἀναγέννησης. Σ' αὐτὸ ἀντιστοιχοῦν, νομίζουμε, δύο περίοδοι:

ἀπὸ παραδείγματα καλοδιαλεγμένα, πού ἀναπτύσσονται γιὰ νὰ φανῆ ἡ σημασία τῶν ὅρων «πρότυπο», «πηγή», «νεώτερο» ἢ «παλαιότερο ἐπεισόδιο» κλπ., ὅπως τοὺς χρησιμοποιοῦν οἱ Ὀμηριστές. 2) Ὁ κόσμος τοῦ Ὀμήρου (σ. 63-142). Ἀρχίζει μὲ μιὰ συζήτηση, ὡς ποῦδ σημεῖο ἢ ποίηση τοῦ Ὀμήρου ἐνδέχεται νὰ διατηρῆ γνήσια μυκηναϊκὰ (ἱστορικὰ) στοιχεῖα. Σωστά ὑποστηρίζεται ὅτι αὐτὸ εἶναι δυνατὸ σὲ θέματα ὕλικου πολιτισμοῦ (ἀντικείμενα, ὅπλα, οἰκισμοὶ κ.ο.κ.) περισσότερο παρ' ὅτι σὲ θέματα κοινωνικῆς ἱεραρχίας καὶ ὀργάνωσης, θρησκείας, ἠθικῆς κλπ., πού σ' αὐτὰ ὁ ποιητὴς εἶναι δύσκολο νὰ ἀναπλάσῃ τὸ παρελθὸν καὶ πολὺ εὐκόλο νὰ παρασυρθῆ ἀπὸ τὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς του. Ὁ συγγρ. προτείνει καὶ γιὰ αὐτὰ τὰ θέματα ἓνα κριτήριον: «ὁ καλῦτερος τρόπος νὰ ξεχωρίσουμε τὰ παραδοσιακὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν μαρτυρίαν τῆς ἐποχῆς τοῦ Ὀμήρου ... εἶναι προπάντων νὰ ξεχωρίσουμε αὐτὰ πού παρουσιάζονται ὡς ἰσχυρισμοὶ ἀπὸ τὰ ὅσα πραγματικὰ περιγράφονται. Τότε θὰ δῆ κανεὶς ὅτι ὁ Ἀγαμέμνων, πού σὲ δευτερεύοντα καὶ διακοσμητικὰ χωρὶα παρουσιάζεται νὰ κατέχῃ ἓνα ἰσχυρὸ πελοποννησιακὸ ἢ καὶ πανελλήνιον βασίλειον, στὶς πραγματικὰς του σχέσεις μὲ τοὺς ἄλλους ἦρωες εἶναι πρῶτος μεταξὺ ἴσων, ἓνας στρατιωτικὸς ἡγέτης μὲ δικαιώματα πού κανένας νόμος δὲν τὰ ἐπιβεβαιώνει καὶ πού οὔτε μόνιμα εἶναι, οὔτε βέβαια κληρονομικά. Ὄταν παραμερίσῃ κανεὶς τὴν εὐκαιριακὴν μυκηναϊκὴν ἀναμνήσιν, βλέπει ὅτι ἡ Ἰλιάδα μᾶς ὀδηγεῖ σὲ μιὰ περίοδον ὅλο ζυμώσεως, ὑποσχέσεως καὶ ἀπειλῆς γιὰ τὸ μέλλον, πῶς μᾶς μεταφέρει στὴ φάσιν τῆς κατὰπτωσῆς καὶ τῆς ἀπόληξῆς μιᾶς δημοκρατίας, πού μέσα της φέρει τὰ στοιχεῖα μιᾶς τάξεως εὐγενῶν ἑτοιμῆς νὰ ἀναλάβῃ τὴν ἀρχήν» (σ. 82). Μὲ τὸ ἴδιον κριτήριον καὶ ταυτόσημα συμπεράσματα μελετᾷ κατόπιν ὁ συγγρ. τὸ ἐπεισόδιον τῆς Πείρας, τὴ σύγκρουσιν καὶ τὴ συμφιλίωσιν τοῦ Ἀγαμέμνονος μὲ τὸν Ἀχιλλεῦ, τὴν ὄρκων σύγγρυσιν (Δ) καὶ μερικὰ ἄλλα δευτερεύοντα θέματα. Ξεχωριστὰ, καὶ μὲ περισσότερη, νομίζομε, πειστικότητά, ἀναλύονται τὰ δεδομένα τῆς Ὀδύσσειας, πού ὀδηγοῦν τὸν συγγραφέα νὰ τὴν τοποθετήσῃ στὴν ἐποχὴ πάλι, ὅταν ἀπὸ τῆς μιᾶς ἰσχύουν ἀκόμα τὰ παλαιὰ θέσμινα τῆς πρωτόγονης δημοκρατίας (μὲ λαῶν ἀγορὴν καὶ βασιλείαν), ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅμως οἱ εὐγενεῖς πού κατέχουν γῆ καὶ πλοῦτον δημιουργοῦν πολιτικὴν ἀντιδικίαν καὶ προετοιμάζουν τόσον τὴ γένεσιν τῆς «πόλεως» ὅσον καὶ τὴν διασπορὰν τῶν ἀκτημόνων σὲ ἀποικίας. 3) Τὰ πρόσωπα (σ. 143-176). Ὁ συγγρ. προσπαθεῖ ἀρχικὰ νὰ κλονίσῃ τὴν πίστιν στὴν ἐνότητα τῶν ὀμηρικῶν χαρακτήρων. Οἱ «ἀντιφάσεις», ὑποστηρίζει, δὲν ἐξηγοῦνται μόνον ἀπὸ τὴν τυχρὴν διαφορετικὴν προέλευσιν τῶν ἐπεισοδίων· ὁ ὀμηρικὸς ἄνθρωπος διαφέρει ἐξ ὑπαρχῆς ἀπὸ τὸν ὀλοκληρωμένον χαρακτήρα πού εἴμαστε συνηθισμένοι νὰ ἀναζητοῦμε καὶ νὰ βρίσκουμε στὰ σύγχρονα ἔργα: οἱ ἐννοιολογικὲς μελέτες κυρίως τοῦ Β. Snell ἔδειξαν «ὅτι ὅπως στὸν Ὀμηρον δὲν ὑπάρχει ἐνιαία καὶ συνοπτικὴ θεώρησις τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος — οὔτε ἀντίστοιχον λέξιον — ἔτσι λείπει, ἢ φαίνεται νὰ λείπῃ, καὶ μιὰ συνθετικὴ παράστασις (Darstellung), πού νὰ ἀντιπροσωπεύῃ τὴν πνευματικὴν ἀτομικότητα, τὸ προσωπικὸν περιεχόμενον, ἄρα καὶ τὸν χαρακτήρα ἐνὸς προσώπου» (σ. 146). Ἡ ἰδέα τοῦ ἀνθρώπου ὑπάρχει βέβαια, εἶναι ὅμως στὸν Ὀμηρον διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν νεώτερη. Στὸ σημεῖον αὐτὸ ὁ συγγρ. παραλείπει νὰ συζητήσῃ τὸ γεγονός

μία πού ὀδηγεῖ ὡς τὸν πέμπτον χριστιανικὸν αἰῶνα, ὅσο παρουσιάζονται ἀκόμα Ὀμηρίδες, καὶ ἡ «βυζαντινὴ» ἐποχὴ.

ὅτι οἱ χαρακτῆρες τοῦ Ὀμήρου — καὶ οἱ πῶς ἀσήμαντοι ἀκόμα — ἔχουν ὄνομα, καὶ πῶς τὸ ὄνομα γενικότερα στὴν πρόωμη γλώσσα καὶ εἰδικὰ στὸν Ὀμηρο ἀντιπροσωπεύει ἀκριβῶς τὴν οὐσία τῆς ἀτομικότητας τοῦ καθενός, ὅπως ἄλλωστε πολλὲς φορὲς καὶ τὰ τυπικὰ κοσμητικὰ ἐπίθετα, πού αὐτὰ ὁ Codino τὰ θεωρεῖ περισσότερο ἐκφραστικὰ ἐπαγγελματικῶν ἰδιοτήτων (gattungsmässige Berufsqualitäten) παρὰ τυπικὰ τῆς προσωπικότητας τῶν ἡρώων. Σημαντικὸ ὅτι ὁ συγγρ. ξεχωρίζει ὡς ἐξαιρέσεις ὀλοκληρωμένου χαρακτήρα τὸν Πάτροκλο καὶ τὸν Ἑκτορα, δύο μορφές πού εἴμαστε βέβαιοι ὅτι χρωστοῦν τὸν κεντρικὸ τους ρόλο στὴν ποιητικὴ βούληση τοῦ Ὀμήρου. Εἰδικὰ γιὰ τὸν Πάτροκλο, ἡ παρατήρηση ὅτι οἱ βασικὲς του ἰδιότητες δὲν ἐκφράζονται στὴν Πατρόκλεια ἀλλὰ σὲ ἄλλα χωρία (σ. 172) εἶναι καὶ νεοαναλυτικὰ ἐνδιαφέρουσα, ἔτσι πού ἡ Πατρόκλεια πιστεύουμε πῶς γράφτηκε κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση ἄλλων παλαιότερων ἐπεισοδίων. Χωριστὰ συζητᾷ ὁ συγγρ. τὸ χαρακτήρα καὶ τὰ συναισθήματα τῶν γυναικῶν. Τὸ συμπέρασμά του, πῶς οἱ γυναῖκες, ζώντας στὸ περιθώριο τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ἔχουν τὴν εὐκαιρία νὰ ἀναπτύξουν καὶ νὰ ἀφοσιωθοῦν σὲ προσωπικὰ συναισθήματα καὶ δίνουν λαβὴ νὰ ἀρχίσῃ ἤδη στὸ ἔπος ἡ νέα ἐποχὴ τῆς νατουραλιστικῆς (veristisch) περιγραφῆς τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου, εἶναι, νομίζουμε, ἀπὸ τὰ λιγότερο πειστικὰ τοῦ ἔργου. 4) Θρησκεία καὶ μυθολογία (σ. 178-215). Ὁ συγγρ. μελετᾷ κυρίως τὴ φύση καὶ τὴ δράση τῶν θεῶν στὴν Ἰλιάδα· γιὰ τὴν Ὀδύσεια λίγος λόγος γίνεται. Ἡ συχνὰ κωμικὴ διάσταση τῶν θεῶν δικαιολογεῖται στὸ πλαίσιο τοῦ γενικότερου ἀνθρωπομορφισμοῦ τους· ἡ ἀσυνέπεια καὶ ἡ ματαιότητα στίς πράξεις τους προέρχεται ἀπὸ τὸ ὅτι παρυσιάζονται ἀνθρωπομορφικοί, ἀν καὶ δὲν ἔχουν ἀνθρώπινη ὑπόσταση. Ὅπως σὲ κάθε κεφάλαιο, ἔτσι καὶ ἐδῶ ὁ συγγρ. προχωρεῖ σὲ μιὰ πολὺ διαφοριστικὴ ἀνάλυση ὀρισμένων παραδειγματικῶν σκηνῶν: τὴν ἐπίσκεψιν τῆς Θετίδας στὸν Δία καὶ τὸ συμβούλιο πού τὴν ἀκολουθεῖ (Α), τὴ Θεομαχίαν (Υ), τὸ τραγούδι τοῦ Δημόδοκου (Θ). Στὸ τέλος ἐξετάζεται καὶ τὸ πάντα δυσεπίλυτο πρόβλημα τῆς ὑποταγῆς τῶν θεῶν στὴν παντοδυναμίαν τῆς Μοίρας. Ὁ συγγρ. καταλήγει, κατὰ τὴ γνώμη μας πολὺ σωστά: «ὅπως δὲν ὑπάρχει ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους σταθερὴ καὶ τελεσιδικὴ ἱεραρχία, ἔτσι καὶ στὸ σύμπλεγμα τοῦ κόσμου θεῶν καὶ ἀνθρώπων δὲν ὑπάρχει κλιμάκωση σὲ κυρίαρχες καὶ ὑποτελεῖς δυνάμεις· κάθε δύναμη μπορεῖ νὰ ἐνεργῇ ἐλεύθερα ἀπέναντι στίς ἄλλες, σὲ ἕναν κύκλο πού ὀδηγεῖ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους στοὺς θεοὺς, ἀπὸ τοὺς θεοὺς στὴν ἀπρόσωπη Μοίρα καὶ ἀπὸ αὐτὴν πάλι στοὺς ἀνθρώπους» (σ. 214 κ.έ.). Στὸ σύνολό του τὸ κεφάλαιο καὶ ἰδιαίτερα οἱ ἀναλύσεις πού περιέχει εἶναι διαφωτιστικὸ· δὲν μπορεῖ ὅμως, οὔτε ὡς εἰσαγωγὴ, νὰ ἀντικαταστήσῃ τὴ στέρια καὶ τεκμηριωμένη γνώση τῆς ὀμηρικῆς θρησκείας καὶ τῶν προβλημάτων της, ὅπως μᾶς τὴν προσφέρει ὁ M. Nilsson στὴν Ἱστορίαν τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς θρησκείας¹. 5) Σχετικὰ μὲ τὴ σύνθεση τῶν ἐπῶν (σ. 216-235). Ὅπως θὰ περιμέναμε, ὁ Codino μᾶς δίνει ἐδῶ ὀλοκληρωμένον τὸ πιστεύω του στὸ ἐπίμαχον ὀμηρικὸ ζήτημα. Παραθέτομε τὰ συμπέρασματά του αὐτούσια: «Ἡ ἐγκατάλειψιν τῶν προκαθορισμένων ἐπικῶν μορφῶν, ἡ ἀνανέωσις τοῦ περιεχομένου πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τοῦ antideterminismus μὲ παράλληλη ἀνοχὴ συμπτωματικῶν

1. M. P. NILSSON, A History of Greek Religion, Oxford 21949. Μεταφρασμένο ἀπὸ τὴν Α. ΠΑΠΑΘΩΜΟΠΟΥΛΟΥ, Ἐκδόσεις Παπαδήμα, Ἀθήνα 1971, σ. 146-191.

παραγόντων, ή συγκέντρωση τοῦ καλλιτεχνικοῦ ἐνδιαφέροντος στὰ ἐπίγεια συμβάντα, πού εἶναι ἀνεξάρτητα καί ἀντίθετα μέ τήν Διὸς βουλή — αὐτά εἶναι τὰ χαρακτηριστικά πού διαμορφώνουν τή δομή τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν. Ἦταν κατάλληλα γιά τήν περιγραφή ἑνὸς κόσμου μεταβατικοῦ ἀπό τὸν «Ἑλληνικὸ Μεσαίωνα» στήν Ἀριστοκρατία, ἑνὸς κόσμου πού μπόρεσε νὰ χαρῆ τῇ σύντομῃ καί ἀναρχικῇ του ἐλευθερίᾳ. Πολλὰ μέρη τῶν ἐπῶν γράφτηκαν σέ διάφορες ἐποχές, στήν τελικὴ τους ὁμῶς μορφή δὲν ὀδηγήθηκαν ἀπὸ μιὰ μηχανικὴ ἱζηματογένεση: ὑπῆρξε κάποιος πού μέ ὄριμη σκέψη ταχτοποίησε καί ἐπεξεργάστηκε τὸ συγκεντρωμένο ὕλικὸ δημιουργώντας ἔργα, πού ἂν δὲν ἔχουμε τὴ δυνατότητα ν' ἀναγνωρίσουμε τὴν ἀτομικὴ προσωπικότητα οὔτε καί τὸν ἀκριβῆ ἀριθμὸ τῶν συγγραφέων τους (δύο ἢ περισσότεροι;), μᾶς ἐπιτρέπουν ὁμῶς νὰ καθορίσουμε μέ ἀρκετὴ ἀκριβεία τουλάχιστο τὰ ἱστορικὰ καί πολιτιστικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἐποχῆς τους» (σ. 234 κ.έ.).

Κρίνοντας μιὰ Εἰσαγωγή δὲν κρίνει κανεὶς τόσο τὸ περιεχόμενο, πού αὐτὸ καθαυτὸ ἔχει ποικίλη προέλευση¹, ὅσο τὴν ἐπιλογή τῶν θεμάτων, τὴ μέθοδο τῆς ἔκθεσης καί τίς γενικὲς τάσεις τοῦ συγγραφέα. Σ' αὐτὸ τὸ τελευταῖο σημεῖο ἀφοροῦν οἱ παρατηρήσεις πού ἀκολουθοῦν.

Ὁ συγγρ. εἶναι εἰλικρινὴς στήν ἀπέχθειά του γιά τὰ αἰσθητικὰ καί μορφολογικὰ κριτήρια (βλ. π. χ. σ. 1 καί 42), πού ὁμῶς, ἂν ἀκολουθοῦσε τίς ἐνδείξεις τους, ἀπὸ ἀρκετές, νομίζουμε, κακοτοπιὲς θὰ τὸν εἶχαν ἀποτρέψει. Τὸ κέντρο βάρους, ὅπως φαίνεται καί στὰ γενικά του συμπεράσματα, τὸ τοποθετεῖ στὰ ἱστορικὰ καί κοινωνιολογικὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς τοῦ Ὁμήρου. «Ὅσο καί ἂν ἡ τάση αὐτὴ — ἀποτέλεσμα τῆς ἱστορικῆς καί ἀρχαιολογικῆς προόδου — χαρακτηριστικῶς γενικότερα τὴν ὁμηρικὴ ἔρευνα τῶν τελευταίων ἐτῶν, δὲν παύει νὰ ἀποτελεῖ μετατόπιση τοῦ ἀντικειμένου τῆς φιλολογικῆς ἔρευνας, πού παραμένει πάντα («ἡ οὐσία τοῦ ποιητῆ καί τοῦ ποιητικοῦ ἔργου)»². Τὸ πόσο ἐπικίνδυνη φιλολογικὰ μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ μετατόπιση αὐτὴ τὸ καταλαβαίνουμε ὅταν π. χ. διαβάσουμε πῶς ὁ Ἀχιλλεὺς «γι' αὐτὸ ἀκριβῶς ἔγινε κεντρικὸ πρόσωπο στήν Ἰλιάδα, γιὰ τὴν ἐν ἀμφιβόλῳ τὰ ἦθη τῆς πρωτόγονης δημοκρατίας» (σ. 99).

Τὸ ὅτι ὁ κριτικὸς δὲν συμφωνεῖ πῶς «πολλὰ μέρη τῶν ἐπῶν γράφτηκαν σέ διάφορες ἐποχές» δὲν ἔχει σημασία: εἶναι ὁμῶς ὑποχρεωμένος νὰ σημειώσῃ πῶς καί στήν ἔκθεση τῶν ὁμηρικῶν θεωριῶν καί στὴ δοξογραφικὴ διαπραγμάτευση τῶν εἰδικῶν θεμάτων ἡ μερίδα τοῦ λέοντος ἀποδίδεται στοὺς ἀναλυτικούς. Οἱ σύγχρονοι ἐνωτικοὶ παρουσιάζονται ὡχρά, οὐσιαστικὰ μόνο στὴ σύντομη καί κάπως ἀνέμελη ἔκθεση τῶν ἀπόψεων τοῦ W. Schadewaldt (σ. 41 κ.έ.)· ὅσο γιά τὴ Νεοἀνάλυση, αὐτὴ ὡς ξεχωριστὴ θεωρία καί μέθοδος ἐξαφανίζεται, παρόλο πού ὁ συγγρ. γνωρίζει καί χρησιμοποιεῖ μερικὲς φορές τὰ πορίσματά της³ καί, μέ τὰ ὅσα ὑποστηρίζει πῶς νεωτέρισαν οἱ τελευταῖοι συντάκτες τῶν

1. Στὴν πρώτη του μορφή τὸ βιβλίον δὲν εἶχε βιβλιογραφία οὔτε παραπομπὲς ἀρκετές. Στὴ βελτιωμένη ἔκδοση οἱ ἐλλείψεις αὐτὲς συμπληρώθηκαν, μὰ πάλι ἔχει τόσο πού νὰ μπορῆ ὁ κριτικὸς νὰ ξεχωρίσῃ πάντα τὴν προέλευση τῶν διαφόρων θεωριῶν καί ἀπόψεων.

2. W. SCHADEWALDT, *Homer und die homerische Frage*, σ. 2· πρβ. καί CODINO, σ. 41 κ.έ.

3. Ἔτσι π.χ. σ. 44 κ.έ. μέ παραπομπὴ στὸν H. PESTALOZZI· πρβ. τὴν ἀνάλυση τῆς σκη- νῆς πού ἀκολουθεῖ τὴ μονομαχίαν Πάρη-Μενελάου στὸ Γ, σ. 50 κ.έ.

επών, και θεωρητικά στέκει πολύ κοντά της. Λίγα ακόμα βήματα πέρα από την βμορφη πύλη που κατασκεύασε ο συγγρ. με την Εισαγωγή του θα μπορούσαν οι αναγνώστες του να θεωρήσουν τὰ όμηρικά μεγέθη στο σωστό τους φώς.

ΦΑΝΗΣ Ι. ΚΑΚΡΙΑΔΗΣ

Corpus Philosophorum Graecorum recentiorum: I. Πέτρον Βράιλα - 'Αρμένη Φιλοσοφικά Έργα, τόμος πρώτος, εκδ. Ε. Μουτσοπούλου και Αϊκ. Δώδου, Θεσσαλονίκη 1969. 8ο, σσ. οθ', 535.

Τò όραμα ενός μνημείου του νεοελληνικού φιλοσοφικού στοχασμού, ενός Σώματος δηλαδή που θα περιλαμβάνη έργα Νεοελλήνων φιλοσόφων, αρχίζει να μετασχηματίζεται σε πράξη. Κατά τò παράδειγμα άλλων μνημείων, όπως είναι λ. χ. τò Corpus des philosophes belges, τò Corpus général des philosophes français (σ. ια'), θεμελιώνεται τώρα και ένα δικό μας Corpus, ειδικά ένα Corpus philosophorum graecorum recentiorum. Τò όλο έργο προβάλλεται με αξιώσεις να συνεισφέρει σημαντικά στοιχεία στην ιστορία του ευρωπαϊκού πνεύματος και γι' αυτό απευθύνεται και προς τόν διεθνή επιστημονικό κόσμο (σ. ια'). Τò Corpus αυτό θα περιλαμβάνη χωρίς χρονολογική σειρά έργα φιλοσόφων από τόν 14ο αιώνα ως τò τέλος του 19ου αιώνα, αν και τò δεύτερο αυτό όριο μπορεί να μετατίθεται συνεχώς με την πάροδο του χρόνου. Η έκδοση κάθε φιλοσόφου θα περιλαμβάνη: 1) μιá γενική εισαγωγή, που θα έχη σκοπό να τοποθετήσει τόν άνθρωπο και τò έργο του μέσα στην έλληνική και γενικά στην ευρωπαϊκή ιστορία των ιδεών, να έρευνήσει τις πηγές και την επίδραση που δέχτηκε ή ενδεχομένως άσκησε, και να αποτιμήσει γενικά την αξία και τή σημασία του έργου του, 2) μιá φιλολογική εισαγωγή που θα πληροφορή για τήν κατάσταση των κειμένων, εκδομένων ή ανεκδότων, καθώς και για τò θέμα τής παράδοσης των κειμένων, 3) μιá ειδική εισαγωγή για κάθε κείμενο που θα εκδίδεται, 4) τήν ίδια τήν έκδοση του κειμένου με κριτικό υπόμνημα και με συστηματικές αναφορές στις πηγές του φιλοσόφου, και 5) πίνακα όρων φιλοσοφικών ονομάτων και παράλληλων χωρίων.

Ο καθηγητής κ. Ε. Μουτσόπουλος, που συνέλαβε τήν ιδέα του Corpus αυτού και πέτυχε να τήν θεμελιώσει στην πράξη, και ή δ. Αϊκ. Δώδου, που ανέλαβε τò μεγαλύτερο μέρος τής μακράς και επίπονης φιλολογικής προεργασίας και του ύπομνηματισμού, εκδίδουν στον πρώτο τόμο δύο βασικά φιλοσοφικά έργα του Βράιλα: «Περί πρώτων ιδεών και αρχών Δοκίμιον» και «Θεωρητικής και πρακτικής φιλοσοφίας Στοιχεία». Έπιπλέον, καταβάλλεται μιá πρώτη προσπάθεια, ειδικά ως προς τò «Δοκίμιον», να ανιχνευθούν οι πηγές τής βραϊλιανής έμπνευσης. Αν δέν επιχειρήθηκε μιá προσπάθεια να γίνη συστηματική ανίχνευση των πηγών του Βράιλα, αυτό οφείλεται, όπως φαίνεται, σε όρισμένα, αν και όχι έντελώς ανυπερβλήτα, εμπόδια. Ίσως ή επισήμανση των φιλοσοφικών κειμένων, τὰ όποια χρησιμοποίησε ο Βράιλας στη σύνθεση των έργων του¹, πρέπει να θεωρηθῆ ως θέμα ειδικής έρευνας. Προς αυτή τήν κατεύθυνση

1. Τούτο αναφέρεται κυρίως στα «Στοιχεία», όπου ο φιλόσοφος αποκρύπτει σκόπιμα

ή δ. Δώδου θά μπορούσε νά προσφέρει, στά πλαίσια μιᾶς ξεχωριστῆς ἔρευνας, ὠφέλιμο ἔργο. Σ' αὐτή τήν περίπτωση θά πρέπει βέβαια νά ξεπεραστῆ, μέ επίσκεψη βιβλιοθηκῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ, ἡ δυσχέρεια πού προκύπτει ἀπό τὸ παρατηρημένο γεγονός (σ. 11, σημ. 2) ὅτι οἱ βιβλιοθήκες στήν Ἑλλάδα ἔχουν βασικῆς ἐλλείψεις ὅσον ἀφορᾷ νεώτερες ἐκδόσεις φιλοσοφικῶν κειμένων.

Ἄπό τὸ 1884, πού πέθανε ὁ Βράιλας, καί ὕστερα, ἐλάχιστα γεγονότα εἶναι πού μαρτυροῦν ὅτι πρόκειται γιὰ ἕναν ἀξιοπρόσεκτο φιλόσοφο. Οἱ ἐκδ. τοποθετοῦν βέβαια τὸν Βράιλα στή χορεία τῶν παραγνωρισμένων φιλοσόφων (σ. κγ'), ἀλλά πρέπει νά σημειωθῆ παράλληλα ὅτι ἡ σύντομη ἱστορία τῶν βραϊλιανῶν σπουδῶν, μέ κύριους σταθμούς ὀρισμένες βιβλιοκρισίες (J. Barthélemy-Saint-Hilaire, Π. Καλλιγᾶ, Θ. Καρούσου), τῆ διδακτορική διατριβή τοῦ Κ. Λογοθέτου¹, καί κυρίως μέ τῆ μελέτη τοῦ Ε. Μουτσόπουλου γιὰ τίς αισθητικῆς ἀπόψεις τοῦ Βράιλα² καθὼς καί μέ διάφορα ἄρθρα τοῦ ἴδιου (σ. ιζ'-κα'), δείχνει ὅτι ὁ Βράιλας δὲν εἶναι ἕνας ἐντελῶς ἀγνοημένος καί παραγνωρισμένος φιλόσοφος.

Ὁ Βράιλας εἶναι ἕνας στοχαστῆς πού, ἀκολουθώντας βασικά τὴν τακτικὴ τοῦ ἐκλεκτικιστοῦ V. Cousin, ἔτεινε νά συνθέσῃ μιὰ φιλοσοφία μέ βάση τὴ συντριπτικὴ κατὰ τὴν κρίση του ἀλήθεια ἄλλων φιλοσοφιῶν. Ἄν καί ὁ ἐκλεκτισμὸς τοῦ Cousin μπορεῖ νά φαντάζῃ σὰν ἕνα πρόσχημα, μέ τὸ ὅποιο αὐτὸς ἐπιχείρησε νά εἰσαγάγῃ στή Γαλλία ὀρισμένα σχήματα τῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας, ὥστόσο ἡ κίνηση αὐτὴ ἔχει μιὰ εὐρύτερη σημασία γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν φιλοσοφικῶν ἰδεῶν τοῦ 19ου αἰῶνα. Ὁ Βράιλας ξεκίνησε, ἀνάλογα, μέ τὴν πεποίθηση ὅτι ὁ ἐκλεκτισμὸς εἶναι μιὰ πρόσφορη τακτικὴ, ἂν κανεὶς νιώθῃ πελαγωμένος μέσα στὴν ποικιλία καί στὴ διαμάχη τῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων πού διαδέχονται τὸ ἕνα τὸ ἄλλο ἀκατάπαυστα. Ἄπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη ὁ ἐκλεκτισμὸς θά ἦταν τὸ κεφάλαιο, τὸ τέλος καί τὸ πλήρωμα τοῦ φιλοσοφεῖν³. Ἄν μιὰ τέτοια τακτικὴ δὲν εἶναι χωρὶς νόημα, αὐτὴ μπορεῖ ἴσως νά ἐξαντλήται κάλλιστα μέ τὸ ἔργο τοῦ ἱστορικοῦ τῆς φιλοσοφίας, μέ τὴν προϋπόθεση βέβαια ὅτι αὐτὸς ἔχει υἱοθετήσῃ τὴν ἀρχὴ νά καλλιεργῆ μιὰ ἐκλεκτικὴ μνήμη⁴. Τὸ σημεῖο αὐτὸ δείχνει ὅτι, ἀκόμα κι ἂν ἡ φιλοσοφία τοῦ Βράιλα ἤχῃ σήμερα παράξενα γιὰ τὴ δική μας φιλοσοφικὴ αἰσθαντικότητά, ὥστόσο γιὰ τὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας ἡ σκέψη αὐτὴ εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα, γιὰτι πολλοὶ δρόμοι τοῦ νεώτερου ἰδιαίτερα φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ περνοῦν μέσα ἀπ' αὐτήν. Ὅπως δὲποτε, μιὰ συνεπῆς ἀποτίμηση τῆς φιλοσοφίας τοῦ Βράιλα δὲν εἶναι πρὸς τὸ παρὸν δυνατὴ, ἀφοῦ δὲν ἔχουν ἀκόμα ἀνιχνευθῆ συστηματικὰ καί μελετηθῆ

τίς πηγές του καί τὸ δηλώνει ρητὰ (σ. 215). Ἄντίθετα, στὸ «Δοκίμιον» δηλώνονται οἱ πηγές, ἀλλὰ παρουσιάζονται ἐδῶ πολλὲς δυσχέρειες, γιὰτι ὁ Βράιλας δὲν δίνει πλήρη στοιχεῖα τῶν ἔργων πού χρησιμοποιεῖ.

1. Πέτρου Βράιλα - Ἄρμενῆ φιλοσοφικὸν σύστημα, Ἀθῆναι 1905.

2. Le problème du beau chez Petros Vrailas - Arménis, Aix-en-Provence 1960.

3. Πρβ. V. Cousin, Cours de philosophie. Introduction à l'histoire de la philosophie, Παρίσι 1828, 13ο μάθημα, σ. 46.

4. Δὲν εἶναι παράξενο πού ὁ ἴδιος ὁ Cousin φιλοδοξοῦσε νά φωτίσῃ ὅλη τὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας μέ ἕνα σύστημα καί νά κατοχυρώσῃ τὸ σύστημα αὐτὸ μέ ὅλη τὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας. Βλ. λ. γ. Cours de philosophie, 3ο μάθημα, σ. 4-5, κ.ά.

οί πηγές τῆς ἔμπνευσῆς του· ἐπομένως δὲν μπορεῖ ἀκόμα νὰ διαφανῆ καθαρὰ ἢ πρωτοτυπία τῆς σκέψης του.

Ὁ κ. Ε. Μουτσόπουλος ἐπιχειρεῖ μιὰ γενικὴ ἀποτίμηση τῆς φιλοσοφίας τοῦ Βράιλα (σ. κβ' -λε'), σχολιάζει ἀδρὰ καὶ διαγράφει προσεκτικὰ τὶς ὀντολογικὲς προϋποθέσεις τῆς σκέψης του. Εἰδικὰ ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἔκθεση τῆς προβληματικῆς τοῦ Βράιλα πάνω στὸ χρόνο, ἡ ὁποία παρουσιάζεται ὡς «παράδειγμα τῆς πρωτοτυπίας τοῦ βραϊλιανοῦ στοχασμοῦ» (σ. κγ'). Ἄν καὶ θὰ περιμενε κανεὶς νὰ δοθῆ ἓνα διάγραμμα τῆς «ἀρχῆς τῆς ἀναδομήσεως τοῦ χρόνου», ὅχι μόνο τοῦ αἰσθητικοῦ ἀλλὰ καὶ τοῦ πρακτικοῦ (ἠθικοῦ καὶ ἱστορικοῦ), τοῦ ψυχολογικοῦ καὶ τοῦ ὑπαρξιακοῦ γενικὰ χρόνου (πρβ. σ. κη'), ὥστόσο ἡ περιοχὴ τῆς βραϊλιανῆς αἰσθητικῆς φαίνεται νὰ εἶναι ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα καὶ ἐμφανίζει ξεχωριστὴ πρωτοτυπία (σ. κη' κ.έ.). Τὸ γεγονὸς ἄλλωστε ὅτι ὁ φιλόσοφος δημοσιεύει σὲ ὅλο τὸ διάστημα τῆς πνευματικῆς του δραστηριότητος σειρά ἀρθρῶν, στὰ ὁποῖα ἀσχολεῖται μὲ αἰσθητικὰ θέματα, δείχνει ὅτι τὸ αἰσθητικὸ πρόβλημα στάθηκε γι' αὐτὸν συνεχῆς ἐστία ἀνησυχιῶν, πρόβλημα βασανιστικὸ καὶ ἐπίμονο. Ἐπιπλέον ἡ ἐκλογή τοῦ προβλήματος τοῦ χρόνου ἀπὸ αἰσθητικὴ ἄποψη ἦταν πολὺ κατάλληλη γιὰ νὰ ἐπισημανθῆ ἡ ἐνιαία δομὴ τοῦ συστήματος τοῦ Βράιλα, δηλ. μιὰ βαθύτερη συνοχὴ τοῦ κοσμολογικοῦ ἐπιπέδου μὲ τὸ αἰσθητικὸ βάσει κοινῶν γνωσιολογικῶν θεωρήσεων (σ. κγ'). Ἐτσι ἐπισημαίνεται ὁ δυναμικὸς χαρακτήρας τοῦ φαινομενικὰ στατικοῦ συστήματος τοῦ Βράιλα καὶ τονίζεται τὸ γεγονὸς ὅτι «φαινομενικαὶ μικροατέλειαι τοῦ συστήματος εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποδηλοῦν βαθυτέρας ἀνησυχίας τοῦ συγγραφέως» (σ. κη'). Αὐτὸ πράγματι δὲν εἶναι παράξενο, ἂν σκεφοῦμε ὅτι ἀσυνέχειες, ἀντιφάσεις καὶ χάσματα ποὺ παρουσιάζονται μέσα σ' ἓνα φιλοσοφικὸ σύστημα θὰ πρέπει νὰ κινοῦν ἰδιαίτερα τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ μελετητῆ, γιὰ τὴν τέτοια φαινόμενα μαρτυροῦν συχνὰ ὅτι ἡ σκέψη τοῦ φιλοσόφου δὲν ἐμπιστεύεται τὸν ἑαυτὸ της καὶ τείνει νὰ πηδῆσῃ ἔξω ἀπὸ τὰ ὄρια της. Ἀκόμα κι ἂν θὰ διαπίστωνε κανεὶς ὅτι τὸ σύστημα τοῦ Βράιλα ἔχει μεγάλες ἀτέλειες καὶ πολλὲς ἀσυνέχειες, πράγμα ποὺ παρατηρεῖται συχνὰ σὲ μεγάλα φιλοσοφικὰ συστήματα, αὐτὸ δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ θεωρηθῆ ὅπωςδὴποτε μειωτικὸ γιὰ τὴν ἀξία τοῦ συστήματός του.

Γιὰ τὴ μελέτη τῆς φιλοσοφίας τοῦ Βράιλα καὶ εἰδικὰ τῶν δύο ἔργων του, τὰ ὁποῖα ἐκδίδονται στὸν πρῶτο αὐτὸν τόμο, βρῖσκει κανεὶς σὲ ποικίλα εἰσαγωγικὰ κείμενα τῶν ἐκδοτῶν πολὺτιμη βοήθεια. Προτείνεται μάλιστα ἓνα ὑπόδειγμα τῆς μεθόδου ποὺ πρέπει νὰ ἀκολουθῆται κατὰ τὴν ἔρευνα τοῦ βραϊλιανοῦ συστήματος (σ. οβ' κ.έ.). Τὸ ὑπόδειγμα αὐτό, ἡ ἀναγραφὴ ὅλων τῶν ἔργων καὶ τῶν πιὸ σημαντικῶν χειρογράφων τοῦ φιλοσόφου καθὼς καὶ ἡ βιβλιογραφία πάνω στὸν Βράιλα, ἀποτελοῦν, παράλληλα μὲ τὰ ἄλλα εἰσαγωγικὰ σημεῖωματα, τὰ ὁποῖα ὑπογράφονται ἀπὸ τὸν κ. Ε. Μουτσόπουλο, σημαντικὴ προσφορά τῆς δ. Αἰκ. Δάδου γιὰ περαιτέρω σπουδὴ τοῦ βραϊλιανοῦ στοχασμοῦ.

Ἡ ὅλη ἐκδοτικὴ ἐργασία ἀνοίγει τὸ δρόμο πρὸς μιὰ ἀναζωπύρωση τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὶς νεοελληνικὲς φιλοσοφικὲς σπουδές. Μὲ μιὰ τέτοια σοβαρὴ συνεχιζόμενὴ ἐκδοτικὴ προσπάθεια δημιουργοῦνται πράγματι κατάλληλες προϋποθέσεις γιὰ μιὰ ἀνθήση τῶν νεοελληνικῶν φιλοσοφικῶν σπουδῶν στὰ ἑλληνικὰ πανεπιστήμια. Ἄν ἡ νέα ἑλληνικὴ φιλοσοφία βρῆ στὰ προγράμματά μας τὴ θέση τουλάχιστο ποὺ τῆς ἀρμόζει¹, μπορεῖ κανεὶς νὰ ἐλπίζῃ ὅτι θὰ δη-

1. Δὲν εἶναι ἐκπληκτικὸ τὸ γεγονὸς ὅτι κανένα Πανεπιστήμιο τῆς χώρας μας δὲν ἔχει

μιουργηθῆ μελλοντικά τὸ κατάλληλο ἐπιστημονικὸ κλίμα γιὰ τὴ λειτουργία ἐνὸς Κέντρου Νεοελληνικῶν Φιλοσοφικῶν Μελετῶν.

ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΒΕΪΚΟΣ

Untersuchungen zur Eudemischen Ethik. Akten des 5. Symposium Aristotelicum (Oosterbeek, Niederlande, 21.-29. August 1969), hrsg. von *Paul Moraux* und *Dieter Harlfinger*, Berlin, Walter de Gruyter and Co, 1971. 8ο, σσ. VII, 317.

Δὲν εἶναι πολλοὶ — σὲ ὅλον τὸν κόσμον — οἱ εἰδικοί ἐρευνητὲς ποὺ ἀσχολοῦνται συστηματικὰ μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, τὰ προβλήματα ὅμως ποὺ σχετίζονται μὲ αὐτὸν καὶ μὲ τὸ ἔργο του καὶ πολλὰ εἶναι καὶ πολλὴ ἱστορία ἔχουν προπαντὸς εἶναι προβλήματα ποὺ δύσκολα μποροῦν νὰ βροῦν τὴ λύση τους χωρὶς τὴ συνεργασία περισσοτέρων εἰδικῶν. Ἀκριβῶς γι' αὐτὸν τὸ λόγο καθιερώθηκαν τὰ Ἀριστοτελικὰ Συμπόσια, ὅπου εἰδικοί Ἀριστοτελιστές, «συνερχόμενοι εἰς ταῦτόν» κάθε τρία χρόνια, ἔχουν τὴν εὐκαιρία νὰ ανταλλάσσουν τίς γνώμες τους ἐπάνω σὲ ἐπιμέρους ἀριστοτελικὰ θέματα. Ἡ ἀρχὴ ἔγινε στὴν Ὁξφόρδη τὸν Αὐγούστο τοῦ 1957 μὲ θέμα τὰ νεανικὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη. Στὸ δεύτερο συμπόσιο (Louvain 1960) συζητήθηκε τὸ θέμα τῆς φιλοσοφικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς μεθόδου τοῦ Ἀριστοτέλη, ἐνῶ στὸ τρίτο (Ὁξφόρδη 1963) καὶ στὸ τέταρτο (Göteborg 1966) οἱ συζητήσεις εἶχαν γιὰ θέμα τους τὰ Τοπικὰ καὶ ὀρισμένα προβλήματα ποὺ θέτουν στοὺς ἐρευνητὲς τὰ φυσιογνωστικὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτελικοῦ Corpus. Ὁ τόμος ποὺ παρουσιάζουμε ἐδῶ περιλαμβάνει τὰ πρακτικὰ τοῦ πέμπτου Ἀριστοτελικοῦ Συμποσίου (Oosterbeek, Ὁλλανδία, 21-29 Αὐγούστου 1969).

Θέμα τοῦ τελευταίου αὐτοῦ συμποσίου ἦταν τὰ Ἠθικὰ Εὐδήμια¹. Ὅτι μὲ τὸ ἔργο αὐτὸ σχετίζεται μιὰ δλόκληρη σειρά ἀπὸ προβλήματα, εἶναι γνωστὸ:

νὰ ἐπιδείξῃ ἔδρα Νεοελληνικῆς ἢ τουλάχιστο Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας; Τὸ κενὸ αὐτὸ εἶναι τόσο ἀπαιτητικόν, ποὺ δύσκολα συγκαλύπτεται. Τελευταῖα ὑπάρχει μόνον ἓνα παρήγορο γεγονός, ἔξω ἀπὸ τὰ πανεπιστήμιά μας, τὸ Κέντρο Ἑρεῦνης Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας (Κ.Ε.Ε.Φ.) τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τὸ ὁποῖο λειτουργεῖ, ἐδῶ καὶ δύο περίπου χρόνια, μὲ τὴν ἐποπτεία τοῦ καθηγητοῦ I. N. Θεοδωρακόπουλου.

1. Λίγα λόγια γιὰ τὴ διαδικασία ποὺ τηρεῖται στὰ Ἀριστοτελικὰ Συμπόσια: Τὸ θέμα τοῦ κάθε συμποσίου ὀρίζεται κατὰ τὸ προηγούμενο συμπόσιο. Ἀρκετοὺς μῆνες πρὶν ἀπὸ τὴ συνάντηση οἱ μέλλοντες νὰ συμμετάσχουν στὸ συμπόσιο παίρνουν τὰ κείμενα τῶν ἐπιμέρους συμβολῶν μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ὅλοι τους ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ προετοιμαστοῦν γιὰ τὴ συζήτηση, καὶ οἱ ἴδιοι οἱ εἰσηγητὲς δὲν χρειάζεται πλέον νὰ ἀναπτύξουν λεπτομερειακὰ κατὰ τὴ συνάντηση τὸ περιεχόμενο τῶν ἐργασιῶν τους: μιὰ σύντομη προφορικὴ ἔκθεση θεωρεῖται ἀρκετὴ. Ἔτσι ὁ περισσότερο χρόνος ἀφιερώνεται στὴ συζήτηση — αὐτὴ ἄλλωστε θεωρεῖται καὶ τὸ κύριον μέρος τοῦ συμποσίου — ὕστερα ἀπὸ τίς συζητήσεις οἱ εἰσηγητὲς διαμορφώνουν πιά ὀριστικὰ τὸ κείμενο τῆς συμβολῆς τους. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἀναθεωρημένη μορφή τῆς ἐργασίας τους εἶναι ποὺ τελικὰ καταχωρίζεται στὸν τόμον τῶν πρακτικῶν τοῦ συμποσίου.

πού όφείλεται και τί ύποδηλώνει ό τίτλος τοῦ ἔργου; σέ ποιά σχέση βρίσκεται τό ἔργο αὐτό μέ τά ἄλλα δύο μεγάλα ἠθικά ἔργα τοῦ ἀριστοτελικοῦ Corpus, τά Ἠθικά Νικομάχεια και τά Ἠθικά Μεγάλα; Δίπλα σ' αὐτά, ἕνα πλήθος ἀπό προβλήματα πού σχετίζονται μέ τήν παράδοση τοῦ ἔργου ἢ τήν ἐρμηνεία ἐπιμέρους χωρίων. "Όλα αὐτά τά προβλήματα, μαζί και ἄλλα παρόμοια, ἔκαμαν ὥστε οὔτε τήν ὀριστική ἔκδοση τοῦ ἔργου νά ἔχουμε ὡς σήμερα οὔτε και τή μακρινή βεβαιότητα ὅτι ἔχουμε λύσει μερικά ἀπό τά πιό βασικά προβλήματα πού σχετίζονται μέ αὐτό. Ἐπό τήν ἀποψη αὐτή τά Πρακτικά τοῦ 5ου Ἀριστοτελικοῦ Συμποσίου γίνονται δεκτά μέ ιδιαίτερη χαρά. Γιατί ἀποτελοῦν, πράγματι, μιᾶ σημαντικώτατη συμβολή στήν προσπάθεια νά λυθοῦν μερικά ἀπό τά προβλήματα πού ἀπαριθμήσαμε πρωτύτερα. Ἔτσι συζητοῦνται ἐκεῖ: ἡ ἱστορία τῆς παραδόσεως τοῦ κειμένου, δύσκολα χωρία τοῦ ἔργου, βασικές ἔνοιες γύρω ἀπό τίς ὁποῖες διαρθρώνεται τό ἔργο, λεπτομέρειες ἀπό τό θέμα τῆς δομῆς τοῦ ἔργου καθῶς και ἀπό τό θέμα τῶν σχέσεων τοῦ ἔργου μέ τά Ἠθικά Νικομάχεια, πλευρές τοῦ προβλήματος τῶν σχέσεων τοῦ Ἀριστοτέλη μέ τόν Πλάτωνα, στοιχεία ἀπό τό ὕφος τοῦ ἔργου.

Μέ τήν ἱστορία τῆς παραδόσεως τῶν Ἠθικῶν Εὐδημίων (στοῦ ἐξῆς: HE) ἀσχολεῖται ὁ Dieter Harlfinger (σ. 1-50). Συνεργάτης τοῦ Aristoteles-Archiv (Βερολίνο) ὁ Harlfinger εἶχε τήν εὐκαιρία νά μελετήσῃ τά εἴκοσι χειρόγραφα πού διασώζουν αὐτό τό ἔργο¹. Τά χφφ αὐτά χωρίζονται σέ δύο, ἀνεξάρτητες μεταξῦ τους, οἰκογένειες. Τῆ μιᾶ τήν ἐκπροσωπεῖ ὁ Laur. 81, 15 (L), ἕνα χφ πού δέν εἶχε ὡς σήμερα ληφθῆ ὑπόψη γιά τήν ἀποκατάσταση τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ κειμένου· τό χφ αὐτό πρέπει νά εἶναι ἐκεῖνο ἀκριβῶς πού εἶχε φέρει μαζί του στήν Ἰταλία ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη ὁ Giovanni Aurispa (περ. 1370-1459) (μπορεῖ λοιπόν νά ὀνομάζεται Recensio Constantinopolitana ὁ κλάδος ἐκεῖνος τῆς παραδόσεως πού ξεκινᾶ ἀπό αὐτό τό χφ). Τῆ δευτέρη οἰκογένεια τήν ἐκπροσωποῦν δύο, δίδυμα ἀπό κάθε ἀποψη, χφφ, τά μόνα πού εἶναι παλαιότερα ἀπό τόν 15ο αἰῶνα, ὁ Vat. 1342 (P) και ὁ Cant. II. 5. 44 (C), πού προήλθαν ἀπό μία και τήν αὐτή πηγή και κατάγονται ἀπό μιᾶ περιοχῆ πού ἦταν και αὐτή λαμπρό κέντρο τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, τήν Κάτω Ἰταλία, πιό συγκεκριμένα: ἀπό τήν περιοχή τῆς Μεσσήνης (Recensio Messanensis). Δύο λοιπόν στήν οὐσία οἱ ὑπαρχέτυποι κώδικες. "Όσο γιά τόν ἀρχέτυπο, τόν κοινό δηλαδή πρόγονο ὄλων τῶν χφφ, ὁ συγγο. δέχεται ὅτι πρέπει νά σχετίζεται και αὐτός μέ τήν Κωνσταντινούπολη. Μέ ὀξύνοια και ἐπιστημονοσύνη ὁ Harlfinger μελετᾶ τά ὑπόλοιπα χφφ. Βασική του προσπάθεια εἶναι νά καθορίσῃ τίς μεταξῦ τους σχέσεις και τίς σχέσεις τους μέ τοὺς ὑπαρχέτυπους. Βοήθεια στήν ἔρευνά του αὐτή βρίσκει συχνά και ἀστά λάθη πού ἡ αἰτία τους βρίσκεται στήν ἐξωτερική κατάσταση τοῦ χειρογράφου ἀπό τό ὅποιο ἔγινε ἡ ἀντιγραφή: τά συμπεράσματα στά ὁποῖα καταλήγει τά στηρίζει εἴτε μέ στοιχεῖα ἀπό τῆ γενικότερη πνευματική ἱστορία εἴτε μέ μεθόδους γνωστῆς στήν

1. Συστηματική ἀντιβολή ὄλων τῶν χφφ ἔκαμε στά ἐξῆς χωρία: 1214 a 1-1215 a 36, 1218 a 1-38, 1246 a 26-1248 b 7, 1249 a 1-b 25· στά ἀκόλουθα χωρία ἔκαμε ἀντιβολή ὀρισμένων μόνο χφφ: 1215 b 1-1217 b 40, 1218 b 1-1219 a 40, 1224 a 1-39, 1231 b 21-1232 a 31, 1235 b 17-1237 a 40, 1244 b 23-1245 b 19· τέλος, ἔκαμε δειγματοληπτικό ἔλεγχο στήν τύχη σ' αὐτό ἢ σ' ἐκεῖνο τό χφ.

κωδικολογία (π.χ. ταύτιση τῶν ἀντιγραφῶν, τῶν κτητόρων, τῶν adnotatores). Σύντομος λόγος γίνεται καὶ γιὰ τὶς λατινικὲς μεταφράσεις τῶν HE. Ὅλες τὸς προέρχονται ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς Ἀναγεννήσεως: ἡ μετάφραση τοῦ Giannozzo Manetti, ποὺ εἶναι ἀφιερωμένη στὸν βασιλιὰ Ἀλφόνσο τῆς Ἀραγωνίας (†1458) καὶ ἐγίνε ἐπὶ τῇ βάσει τῶν χφφ Pal. 165 τῆς Recensio Messanensis καὶ Pal. 323 τῆς Recensio Constantinopolitana· ἡ μετάφραση τοῦ Gregorio Tifernate, ποὺ ἐγίνε γύρω στὰ 1453 γιὰ τὸν πάπα Νικόλαο τὸν Ε' ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ χφφ Vat. 1342· τέλος, μιὰ ἀνώνομη λατινικὴ μετάφραση, ποὺ εἶναι βασισμένη κατὰ κύριο λόγο στὴν Aldina¹. Ἀπὸ τὸν λατινικὸ Μεσαίωνα δὲν ἔχουμε καμιὰ συνολικὴ μετάφραση τῶν HE· τὸ πράγμα εἶναι πολὺ λυπηρὸ, γιὰτὶ ἡ λατινικὴ μετάφραση τῶν δύο τελευταίων κεφαλαίων τοῦ ἔργου ποὺ μᾶς σώθηκε ἀπὸ τὸν 13ο αἰῶνα ἔχει ἐξαιρετικὰ μεγάλη σημασία γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ ἀρχικοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου: τὸ ἑλληνικὸ χειρόγραφο ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐγίνε ἡ μετάφραση αὐτὴ ἦταν ἐντελῶς ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὸν ἀρχέτυπο τῶν χειρογράφων ποὺ μᾶς σώθηκαν! Οἱ ἐπιμέρους παρατηρήσεις ὀδηγοῦν τελικὰ τὸν Harlfinger στὸν καταρτισμὸ τοῦ στέμματος τῶν χφφ (σ. 30). Τὰ συμπεράσματα ἐξάγονται τώρα πλέον εὐκόλα: Ἀντίθετα μὲ τοὺς ὡς τώρα ἐκδότες τῶν HE, ποὺ βᾶσιζαν τὴν ἐκδοσὴ τους κατὰ κύριο λόγο στὰ χφφ Vat. 1342 καὶ Marc. 243, ὁ μελλοντικὸς ἐκδότης τοῦ ἔργου θὰ πρέπει νὰ λάβῃ ὑπόψη του τρία χφφ, τὸν Laur. 81, 15 (L), τὸν Vat. 1342 (P), καὶ τὸν Cant. II. 5.44 (C): ὅπου ὑπάρχει συμφωνία α) τῶν L, P καὶ C, β) τῶν L καὶ P, καὶ γ) τῶν L καὶ C, ἡ γραφὴ τοῦ ἀρχετύπου εἶναι πλέον ἐξασφαλισμένη· ὅπου ὅμως ὑπάρχει διαφωνία μεταξὺ PC καὶ L, ἔργο τοῦ ἐκδότη θὰ εἶναι νὰ ἀποφασίσῃ ποιά πρέπει νὰ ἦταν ἡ γραφὴ τοῦ ἀρχετύπου. Στὸν μελλοντικὸ ἐκδότη χρήσιμα θὰ εἶναι καὶ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα χφφ, ὅσα περιέχουν εἰκασίες μεγάλων ἀθρωπιστῶν, ὅπως τοῦ Δημητρίου Χαλκο(κο)νδύλη, τοῦ Κωνσταντίνου Λασκάρεως, τοῦ Βησσαρίωνος.

Τὸ δεῦτερο μέρος τῆς ἐργασίας τοῦ Harlfinger ἀναφέρεται στὸ πολυσυζητημένο θέμα τῶν «ἀμφισβητούμενων» βιβλίων. Πρόκειται γιὰ τὸ πρόβλημα ποὺ δημιουργήθηκε ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι στὰ HE παρουσιάζεται ἓνα κενὸ ἀνάμεσα στὸ τρίτο καὶ στὰ δύο τελευταῖα βιβλία: στὰ τρία πρῶτα βιβλία τοῦ ἔργου ὁ Ἀριστοτέλης κάνει συχνὰ παραπομπὲς σὲ διδασκαλίες ποὺ κανονικὰ θὰ ἔπρεπε νὰ τὶς διαβάσουμε παρακάτω στὸ ἴδιο ἔργο (πρβ. ὕστερον ἐπισκεπτῶν κ.τ.δ.), στὴν πραγματικότητα ὅμως τὶς βρίσκουμε στὰ βιβλία V-VII τῶν Ἑθικῶν Νικομαχείων (στὸ ἐξῆς: HN): ἀλλὰ καὶ στὰ χφφ οἱ ἐκδότες τῶν HE ἔβρισκαν στὴ θέση τῶν βιβλίων IV-VI ὀνόνη τὴν ἀρχικὴ φράση αὐτῶν τῶν βιβλίων καὶ τὴ σαφῆ δήλωση ὅτι τὰ βιβλία αὐτὰ εἶναι «ἐν πᾶσι καὶ κατὰ λέξιν» ὅμοια μὲ τὰ βιβλία V-VII τῶν HN, στὰ ὁποῖα συχνὰ καὶ παρέπεμπαν (ζήτει πισθεν)²: δίκαια λοιπὸν δημιουργήθηκε τὸ ἐρώτημα: σὲ ποῖο ἀπὸ τὰ δύο ἔργα ἀνήκουν ἀρχικὰ τὰ τρία αὐτὰ βιβλία; Τὸ ἐρώτημα προκάλεσε πολλὰ συζητήσεις, καμιὰ ὅμως ἀπὸ τὶς ἀπαντήσεις ποὺ δόθηκαν³ δὲν θεωρήθηκε ἱκανοποιητικὴ:

1. Ἀπὸ τὶς τρεῖς αὐτὲς μεταφράσεις μόνον ἡ τελευταία ἔχει τυπωθῆ (πρῶτη φορὰ στὴ Βασιλεῖα στὰ 1538 καὶ ὕστερα στὸν 3ο τόμο τῆς ἐκδόσεως τοῦ Βερολίνου στὰ 1831).

2. Ἄν, κατ' ἐξίρεση, τὰ τρία βιβλία ἀνευρίσκονταν καὶ σὲ χφφ τῶν HE, τὸ πράγμα λογαριαζόταν χωρὶς ἰδιαιτέρη σημασία (πρβ. F. DIRLMEIER, Aristoteles. Eudemisch-Ethik, Βερολίνο 1962, σ. 362).

3. Βλ. συνόψιση τῶν ἀπαντήσεων αὐτῶν στὸν DIRLMEIER, ἔ. ἀ.

τὸ πρόβλημα ὀνομάσθηκε «ἄλυτο». Σήμερα ὁ Harlfinger εἶναι σὲ θέση νὰ προσφέρει στὴ συζήτηση ἓνα καινούριο, ἄγνωστο ὡς τώρα στοιχεῖο: τὰ τρία «ἀμφισβητούμενα» βιβλία ἔφτασαν ὡς ἐμᾶς ἀντιγραμμένα ὄχι μόνον σὲ χφφ τῶν HN ἀλλὰ καὶ σὲ χφφ τῶν HE· πράγματι, τὰ τρία αὐτὰ «κοινὰ» βιβλία περιέχονται σὲ ἑντεκα συνολικά χφφ τῆς Recensio Constantinopolitana: τὸ ἐρώτημα λοιπὸν ποῦ τίθεται τώρα εἶναι: ὑπῆρχαν τὰ βιβλία αὐτὰ καὶ στὸν ἀρχέτυπο τῶν χειρογράφων μας; Ὁ Harlfinger ἐξετάζει ἀπὸ κάθε ἀποψη καὶ τὰ δύο ἐνδεχόμενα. Τὸ συμπέρασμά του, διατυπωμένο μὲ ὅλες τὶς ἀπαραίτητες ἐπιφυλάξεις, εἶναι τοῦτο: «Τὰ ἀμφισβητούμενα βιβλία ἀνήκουν ἀρχικά στὰ HN. Τὰ HE ἀποτελοῦνταν στὴν ἀρχὴ ἀπὸ ἑφτά βιβλία. Πολὺ νωρὶς—terminus ante quem εἶναι ὁ Ἀλεξανδρινὸς κατάλογος τῶν ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλη (3ος αἰ. π.Χ.)—τὰ βιβλία IV-VI ὑπῆρξαν θύματα μηχανικῆς φθορᾶς. Τὸ κενὸ ποῦ δημιουργήθηκε ἀπὸ αὐτὴ τὴ φθορὰ δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ μὴ γίνῃ γρήγορα ἀντιληπτό. Ἦδη λοιπὸν στὴν ἀρχαιότητα, ὅταν πρόσεξαν ὅτι τὰ βιβλία V-VII τῶν HN θὰ ταίριαζαν πολὺ καλὰ—λόγω τοῦ περιεχομένου τους—νὰ καλύψουν αὐτὸ κενό, ἄρχισε νὰ συζητῆται τὸ ἐρώτημα: μήπως τὰ βιβλία V-VII τῶν HN ἀνήκουν (καί;) στὰ HE; Ὅπως δὴποτε, ἡ ὀριστικὴ προσθήκη τῶν τριῶν αὐτῶν βιβλίων στὰ HE εἶναι ἔργο ἐνὸς βυζαντινοῦ, κάποιου ἀνάμεσα στὸν 9ο καὶ στὸν 12ο αἰώνα».

Μιὰ νέα κριτικὴ ἐκδοση τῶν HE εἶναι σήμερα—καὶ εἶναι ἀπὸ καιρὸ—«ein dringendes Desiderat». Ὁ Harlfinger εἶναι ἀσφαλῶς ὁ πιὸ ἐτοιμὸς ἀπὸ ὅλους νὰ ἀναλάβῃ καὶ νὰ φέρῃ σὲ πέρας τὸ δύσκολο αὐτὸ ἔργο.

Μὲ ὀρισμένα δυσερμήνευτα χωρία τῶν HE ἀσχολεῖται ἡ κ. Jean M. Mingay (σ. 51-62). Τὸ κοινὸ γνώρισμα ὅλων αὐτῶν τῶν χωρίων εἶναι ὅτι ἔχουν ἤδη χαρακτηρισθῆ, ἀπὸ ἓναν ἢ περισσότερους ἐκδότες, loci desperati· προπαντὸς εἶναι χωρία «ποῦ ἢ κατανόησή τους δὲν πρόκειται νὰ γίνῃ εὐκολώτερη μὲ μιὰ καινούρια προσέγγιση στὴ χειρόγραφη παράδοση». Ἡ κ. Mingay εἶναι τῆς γνώμης ὅτι μὲ τὴν ἐκθεσὴ τῆς μᾶς βοθηεῖ ἀπλῶς νὰ συνειδητοποιήσουμε καλύτερα τὶς δυσκολίες τῶν χωρίων ποῦ συζητεῖ. Δὲν συμμερίζομαι τὴ γνώμη τῆς αὐτῆς. Ἀντίθετα, πιστεύω ὅτι σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις γίνεται μὲ τὶς προτάσεις τῆς σημαντικώτατη πρόοδος. Τὰ χωρία πολιορκοῦνται μὲ γνώση καὶ μὲ τὴ σωστὴ τακτικὴ· ἂν τελικά δὲν πέφτουν ὅλα τὰ κάστρα, εἶναι—ἔτσι αἰσθάνεται κανεὶς—γιατὶ προβάλλουν πιά τὴν ἔσχατη, ἀπεγνωσμένη καὶ γι' αὐτὸ δυσκολοκατάβλητη ἀντίστασή τους. Μιὰ μόνον, γενικῆς φύσεως, παρατήρηση θὰ ἤθελα νὰ κάμω ἐπ' εὐκαιρία: Κατὰ τὴ γνώμη μου ἡ ἀποδοχὴ κενῶν (lacunae) στὴν παράδοση εἶναι ἡ μέθοδος ποῦ, στὴν περίπτωσι τοῦ Ἀριστοτέλη, θὰ πρέπη νὰ τὴ χρησιμοποιοῦμε ὅσο γίνεται λιγότερο στὴν προσπάθειά μας νὰ ἐρμηνεύσουμε δυσνόητα χωρία· ὅλα τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά κείμενα, ἰδιαίτερα ὅμως τὰ κείμενα τοῦ Ἀριστοτέλη ἀντιγράφηκαν μὲ ἀληθινὴ θρησκευτικὴ εὐλάβεια· τὰ περισσότερα λάθη ποῦ ἀπαντοῦν στὰ ἀριστοτελικά χειρόγραφα ὀφείλονται εἴτε σὲ παρανοήσεις τοῦ κειμένου εἴτε σὲ παραναγνώσεις· ἂν δὲν μπορούμε λοιπὸν νὰ ἐρμηνεύσουμε ἓνα χωρίο κρατώντας τὴ γραφὴ τῆς παραδόσεως, τότε ὅ,τι κυρίως μᾶς ἀπομένει εἶναι νὰ μαντεύσουμε τὴ λέξη ποῦ παραναγνώσθηκε· μὲ τὴν ἀποδοχὴ τῶν κενῶν—ἰδίως ἐκείνων ποῦ δὲν μπορούν νὰ ἐξηγηθοῦν παλαιογραφικὰ—ὑπάρχει πάντα ὁ κίνδυνος νὰ θεωρηθοῦμε ὅτι ἀναγκάζουμε τὰ κείμενα τοῦ Ἀριστοτέλη νὰ λένε αὐτὰ ποῦ ἐμεῖς θὰ θέλαμε νὰ ἔλεγαν ἢ αὐτὰ ποῦ ἐμεῖς νομίζουμε ὅτι ἔλεγαν¹.

1. Καὶ μιὰ εἰδικότερη παρατήρηση: Στὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ συζητούμενα χωρία, δύσκολα

Τρίτο στή σειρά τὸ ἄρθρο τοῦ Donald J. Allan, ποῦ ἀσχολεῖται μὲ τὸ πρόβλημα τοῦ «καλοῦ» καὶ τοῦ «ἀγαθοῦ» στὰ ΗΕ (σ. 63-71). Στὴν πραγματικότητά συζητοῦνται ἐκεῖ: α) ὀρισμένα ἐρωτήματα ποῦ γεννιοῦνται ἀπὸ τὴ διάκριση ποῦ κάνει ὁ Ἀριστοτέλης ἀνάμεσα στὸ ἀπλῶς ἀγαθὸν καὶ στὸ ἀγαθὸν τινι· β) ἡ σχέση «καλοῦ» καὶ «ἀγαθοῦ» στὰ ΗΕ καὶ στὰ Μετὰ τὰ φυσικά· γ) ἡ σημασία τῆς ἔκφρασης τοῦ καλοῦ ἔνεκα.

Στὸ περιθώριο τοῦ θέματος ποῦ συζητεῖ ὁ συγγρ. προτείνει — στὸ τέλος τοῦ ἄρθρου του καὶ χωρὶς λεπτομερειακὴ συζήτηση — δύο διορθώσεις: 1) Στὸ χωρίο ΗΕ III. 1229 a 8-9: στὴ θέση τοῦ *ἂν μὴ καλὰ ἢ* τῆς παραδόσεως νὰ γραφῆ *ἂν μὴ καλὸν ἢ* (ὁ συγγρ. προτείνει γιὰ ἀντιβολὴ τὸ χωρίο 1230 a 33). Νομίζω ὅτι τὸ κείμενο πρέπει νὰ διατηρηθῆ στὴ μορφή μὲ τὴν ὁποία μᾶς ἔχει παραδοθῆ: α) ἂν μὲ τὸν τύπο *καλὸν* πρόκειται νὰ σχηματισθῆ ἀπρόσωπη ἔκφραση (*καλὸν ἢ*), τὸ ὑποκείμενο τῆς προτάσεως θὰ εἶναι τὸ ἀπαρέμφοτο *ὑπομένειν*· εἶναι ὅμως φανερὸ ὅτι ὁ λόγος δὲν εἶναι γι' αὐτό· β) ἡ παραπομπὴ στὸ 1230 a 33 κάνει φανερὸ ὅτι ὁ Allan θεωρεῖ καὶ τὸν τύπο *καλὸν* κατηγορούμενο· τότε ὅμως ἡ ἀντικατάσταση τοῦ πληθυντικοῦ μὲ ἐνικό μου φαίνεται ἀνεξήγητη (καὶ μὲ τὸν πληθυντικὸ ἀριθμὸ τὸ κατηγορούμενο μπορεῖ νὰ ἀποδίδεται χωριστὰ σὲ κάθε ἓνα ἀπὸ τὰ *μεγάλα λυπηρὰ* καὶ ἀπὸ τὰ *μεγάλα φθαρτικά*). 2) Στὸ χωρίο Περὶ ψυχ. I. 402 a 1: ὁ Allan ἀναρωτιέται (κάνοντας σύγκριση μὲ τὸ χωρίο ΗΕ I. 1216 b 19-21) μήπως δὲν θὰ ἦταν προτιμότερο νὰ ἀποκαταστήσουμε τὸ κείμενο ἔτσι: *τῶν καλῶν καὶ τιμίων (τιμίων) τὴν εἶδσιν ὑπολαμβάνοντες*. Ἐξω τὴ γνώμη ὅτι ἡ παράδοση μᾶς διέσωσε στὸ σημεῖο αὐτὸ τὸ πραγματικὸ ἀριστοτελικὸ κείμενο: ἡ φράση *μᾶλλον δ' ἑτέραν . . . εἶναι* δὲν ἔχει κανένα νόημα, ἂν στὴν προηγούμενη φράση ὁ λόγος δὲν εἶναι γενικὰ γιὰ τὴ γνώση ἀλλὰ εἰδικὰ γιὰ τὴν «τιμία» γνώση¹.

Στὸ τέταρτο ἄρθρο ὁ C. J. Rowe ἀναζητεῖ τὴ σημασία τοῦ ὄρου «φρόνησις» στὰ ΗΕ (σ. 73-92). Τὸ πρόβλημα ἔχει προκαλέσει πολλές συζητήσεις ὡς τώρα καί, φυσικά, σχετίσθηκε συχνὰ καὶ μὲ ἄλλα προβλήματα ποῦ παρουσιάζει τὸ ἔργο. Στὸ ἄρθρο του — γραμμμένο μὲ πολλὴ γνώση τῶν πραγμάτων ἀλλὰ καὶ μὲ μαχητικότητά — ὁ Rowe δοκιμάζει νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὸ πρόβλημα μὲ μιὰ καινούρια μέθοδο. Συγκεκριμένα, πιστεύει ὅτι στὴ διερεύνηση τοῦ θέματος δὲν θὰ πρέπει νὰ ληφθοῦν ὑπόψη οὔτε τὰ λεγόμενα «κοινὰ» βιβλία (ΗΝ V-VII = ΗΕ IV-VI) οὔτε τὰ ἀποσπάσματα — ἂν εἶναι πράγματι ἀποσπάσματα — τοῦ Προτρεπτικοῦ.

Συγγραφέας τῆς ἐρμηνευτικῆς μελέτης ποῦ ἀκολουθεῖ (σ. 93-133) εἶναι ὁ γνωστὸς Ἀριστοτελιστὴς τῆς Βέρνης, ὁ Olof Gigon. Θέμα της τὸ προοίμιο τῶν ΗΕ, τὰ ἔξι δηλαδὴ πρῶτα κεφάλαια τοῦ ἔργου (ὁ χαρακτηρισμὸς τῶν κεφαλαίων αὐτῶν ὡς προοίμιου γίνεται στὸ 1217 a 18). Πρῶθεση τοῦ Gigon εἶναι νὰ διερευνήσῃ «ὡς ποῖο σημεῖο τὰ κεφάλαια αὐτὰ παρουσιάζουν πράγματι τὰ ἰδιαίτερα ἐκεῖνα χαρακτηριστικὰ ποῦ ἔχει ἓνα προοίμιο». Γιατὶ, φυσικά, αὐτὰν ἓνα κείμενο χαρακτηρίζεται ὡς προοίμιο, θὰ πῆ πῶς ἔχει νὰ ὑπηρετήσῃ

τὸ ἀρχικὸ κείμενο θὰ εἶχε τὴ μορφή *ὁ τε* (κοιτικόν ἐστι) καὶ πάσαις ταῖς ἀρεταῖς ἀκολουθεῖν φαίνεται: ὁ σύνδεσμος *τε* δὲν θὰ μπορούσε μᾶλλον νὰ βρισκεται σ' αὐτὴ τὴ θέση.

1. Γιὰ τὴ χρῆση καὶ τὴ σύνταξη τοῦ ρ. *ὑπολαμβάνω* στὸν Ἀριστοτέλη καθὼς καὶ γιὰ τὴ γενικὴ διαιρετικὴ-κατηγορηματικὴ τῶν *καλῶν καὶ τιμίων* βλ. Aristotle De anima, with Translation, Introduction and Notes by R. D. Hicks, Cambridge 1907 (φωτ. ἀνατ. Amsterdam 1965), σ. 173.

έναν σκοπό όλότελα διαφορετικόν από εκείνον στον όποιο αποβλέπει τό κείμενο πού ακολουθεῖ». "Όταν τό σκεφτῆ κανείς ἔτσι, θά μπορέση πιά νά ἐξηγήση —λέει ό Gigon— γιατί από τά πρώτα αὐτά κεφάλαια τοῦ ἔργου (1214 a 1-1217 a 17) ἔβγαλαν οἱ διάφοροι ἐρμηνευτές πράγματα πού τό κείμενο τό ἴδιο δέν ἔχει καθόλου τήν πρόθεση νά τά πῆ. Τήν ἐρμηνεία λοιπόν τοῦ προοιμίου ὡς προοιμίου ἐπιχειρεῖ στό ἄρθρο του ό Olof Gigon. Τό συμπέρασμα του: Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ό συγγραφέας τοῦ ἔργου γνωρίζει μέ ἀκρίβεια ποῖος εἶναι ό ἰδιαίτερος σκοπός ενός προοιμίου· δέν ὑπάρχει ἐπίσης ἀμφιβολία ὅτι ό συγγραφέας ἐπέτυχε ὥστε τό σύνολο νά δίνη τήν ἐντύπωση μιᾶς συνθέσεως σωστά μελετημένης· ὑπάρχουν ὁμως στίς ἐπιμέρους λεπτομέρειες τόσες δυσκολίες, τόσες ἀσάφειες καί τόσες ἀνωμαλίες, ὥστε ό ἀναγνώστης ὀδηγεῖται —ἀναγκαστικά— στό συμπέρασμα ὅτι τό κείμενο, στή μορφή πού τό ἔχουμε, δέν εἶναι δυνατό νά γράφτηκε ὅλο διαμιᾶς· ἡ ἐντύπωση πού συχνά ἀποκομίζει εἶναι ὅτι τά κείμενα πού περιλαμβάνονται στα ἔξι πρώτα κεφάλαια τοῦ ἔργου γράφτηκαν, στό μεγαλύτερό τους μέρος, ὄχι γιά τό προοίμιο αὐτό· πῶς πιθανό φαίνεται ὅτι τά κείμενα αὐτά, ἀποσπασμένα από ἄλλου εἴδους ἐνότητες, συντέθηκαν κάποτε ἔτσι ὥστε νά ὑπηρετήσουν τόν ἰδιαίτερο σκοπό ενός προοιμίου. Φυσικά, ἂν ἡ ἄποψη αὐτή γίνη δεκτή, ἀνοίγει πλέον εὐρύτατο πεδίο γιά κάθε λογῆς υποθέσεις, ό Gigon ὁμως δέν θέλησε νά προχωρήση πρὸς τήν κατεῦθυνση αὐτή· σκοπός τῆς δικῆς του ἀναλύσεως ἦταν νά δείξῃ τῆ διάσταση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στήν ἐπιτυχημένη σύνθεση τοῦ προοιμίου ὡς συνόλου καί στα πολλά μικρά καί μεγάλα προβλήματα πού παρουσιάζονται στα ἐπιμέρους.

Μιά μόνο παρατήρηση θά ἤθελα νά κάμω ἐδῶ: Στό 1215 a 11 (καί πρὸς τήν ἐλπίδα τήν περὶ ἕκαστα γενομένην ἂν τῶν ἐπεικῶν) ό Gigon θεωρεῖ (ἀντίθετα μέ τόν Dirlmeier¹ καί ἄλλους) ὅτι ἡ γενική τῶν ἐπεικῶν δέν εἶναι γένους οὐδετέρου, ἀλλά γένους ἀρσενικοῦ. Συντάσσομαι καί ἐγώ μέ αὐτούς πού πιστεύουν ὅτι πρόκειται γιά οὐδέτερο γένος: δέν θά περιμέναμε μᾶλλον δοτική σ' αὐτή τῆ θέση, ἂν ό λόγος ἦταν γιά τούς ἐπεικείς;

Σέ ἕνα ἐνδιαφέρον ἄρθρο πού ακολουθεῖ, ό G. Verbeke μελετᾶ μερικές χαρακτηριστικές ὀψεις τῆς ἀριστοτελικῆς ἠθικῆς ξεκινώντας από τήν κριτική τῆς θεωρίας τῶν ἰδεῶν ὅπως γίνεται στό ὄγδοο κεφάλαιο τοῦ πρώτου βιβλίου τῶν HE (σ. 135-156).

Μέ προβλήματα πού δημιούργησε στους ἐρευνητές τό ὄγδοο κεφάλαιο τοῦ πρώτου βιβλίου τῶν HE ἀσχολεῖται καί ό Enrico Berti (σ. 157-184). Συγκεκριμένα: "Όπως εἶναι γνωστό, πρῶτος ό H. Cherniss ἐπέστησε τήν προσοχή τῶν ἐρευνητῶν σέ ἕνα χωρίο από τό κεφάλαιο αὐτό, ὅπου δηλώνεται κατηγορηματικά ὅτι «οὐκ ἔστιν ἐπιστήμη μία οὔτε τοῦ ὄντος οὔτε τοῦ ἀγαθοῦ». 'Ό Cherniss ἦταν βέβαιος ὅτι τό χωρίο βρίσκεται σέ ἀντίφαση μέ τῆ γνωστή από ἄλλοῦ² διδασκαλία τοῦ Ἀριστοτέλη γιά τήν ὑπαρξη μιᾶς ἐπιστήμης τοῦ ὄντος, δέν ἐζήτησε ὁμως νά βρῆ ἐξήγηση γιά τήν ἀντίφαση, γιατί ό ἴδιος ἦταν βέβαιος ὅτι τά HE δέν εἶναι γνήσιο ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη. 'Ό πρῶτος πού δοκίμασε νά δώση μιᾶ πλήρη ἐξήγηση αὐτοῦ τοῦ κειμένου ἦταν ό G. E. L.

1. 'Ε. ἄ., σ. 161.

2. Μετά τά φυσικά Γ 1. 1003 a 21, E 1. 1026 a 23, K 3. 1060 b 31· 7. 1064 b 6.

Owen¹, ή γνώμη του όμως δὲν ἔγινε ἀπὸ ὅλους δεκτὴ. Τὸ ἄρθρο τοῦ E. Berti εἶναι μιὰ σοβαρὴ συμβολὴ στὴ λύση τοῦ προβλήματος: με ἐξονυχιστικὴ ἀνάλυση τοῦ συνολικοῦ κειμένου στὸ ὁποῖο ἐντάσσεται τὸ ἐπίμαχο χωρίο ἀπὸ τὸ πρῶτο βιβλίον τῶν HE ὁ Berti ἐπιχειρεῖ νὰ ἀποδείξῃ ὅτι πρόκειται μᾶλλον γιὰ μιὰ ἀντίφαση φαινομενική.

Τὸ ἄρθρο τοῦ David B. Robinson ποὺ ἀκολουθεῖ (σ. 185-193) ἀποτελεῖ στὴν οὐσία συζήτηση ὀρισμένων σημείων τῆς ἀνακοινώσεως τοῦ E. Berti (στὸν τόμο καταχωρίζεται καὶ ἡ σύντομη ἀπάντηση τοῦ Berti).

Μιὰ ἐνότητα (τὸ χωρίο 1218 a 15-32) ἀπὸ τὸ ὕψος κεφάλαιον τοῦ πρώτου βιβλίου τῶν HE ἀπασχολεῖ καὶ τὸν Jacques Brunschwig (σ. 197-222). Τὸ χωρίο ἔχει ἤδη ἀπασχολήσῃ ὀλόκληρη σειρὰ ἐρευνητῶν στὴν προσπάθεια νὰ δοθῇ ἀπάντηση σ' ἓνα βασικὸ ἐρώτημα: ποῖος ἢ ποιοὶ εἶναι οἱ ἀντίπαλοι ποὺ τὶς διδασκαλίαι τους πολεμᾷ στὸ χωρίο αὐτὸ ὁ Ἀριστοτέλης; Ὁ Brunschwig ἐξετάζει με σύνεση ὅλες τὶς γνώμες ποὺ ὑποστηρίχθηκαν παλαιότερα καὶ καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ ἐπίμαχο χωρίο ἔχει ὡς στόχο του τὴν πλατωνικὴ θεωρία περὶ τῶν ἀρχῶν, ὅπως ἦταν διατυπωμένη στὸ Περὶ τάγαθοῦ, καὶ ὅτι οἱ κριτικὲς παρατηρήσεις ποὺ γίνονται στὸ κείμενο αὐτὸ εἰς βᾶρος τῆς πλατωνικῆς αὐτῆς θεωρίας περιλαμβάνονταν στὸ ἔργο ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε γράψῃ με αὐτὸν τὸν τίτλο.

Μιὰ σύντομη ἀνάλυση τοῦ πρώτου κεφαλαίου τοῦ δευτέρου βιβλίου τῶν HE ἐπιχειρεῖ στὸ ἐπόμενο ἄρθρο (σ. 223-229) ὁ Joseph Moreau ἀναζητώντας πλατωνικὰ στοιχεῖα — καὶ διπλα σ' αὐτὰ καὶ τὰ καινούρια ἀριστοτελικὰ — στὸν ὀρισμὸ τῆς εὐδαιμονίας (1219 a 35 ἔστιν ἄρα ἡ εὐδαιμονία ψυχῆς ἀγαθῆς ἐνέργεια), ἐνῶ ὁ D. A. Rees ἐξετάζει τὸ θέμα τῆς «μεγαλοψυχίας» στὰ HE καὶ στὰ HN (σ. 231-243), ἐπανεξετάζοντας στὴν οὐσία τὶς βασικὰ διαφορετικὲς μεταξὺ τους ἀπόψεις ποὺ διατυπώθηκαν πάνω στὸ θέμα αὐτὸ ἀπὸ τοὺς R. A. Gauthier² καὶ F. Dirlmeier³. Ἡ ἀνάλυση τῶν σχετικῶν κεφαλαίων στὰ HE καὶ στὰ HN ὀδηγεῖ τὸν Rees στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ παραλλαγὴ ποὺ διαβάζουμε στὰ HN πρέπει νὰ ὑποδηλώνῃ μιὰ κάπως μεταγενέστερη φάση στὴν πνευματικὴ ἐξέλιξη τοῦ Ἀριστοτέλη.

Ὁ Jean-Claude Fraisse ἀναλύει τὸ δωδέκατο κεφάλαιον τοῦ ἔβδομου βιβλίου τῶν HE (ιδιαίτερα 1244 b 1-1245 b 19) (σ. 245-251) ἀναζητώντας μιὰν ἀπάντηση στὴν ἀπορία: ἀφοῦ τὸ ἰδεῶδες γιὰ τὸν σοφὸ εἶναι ἡ αὐτάρκεια, τί λόγο ἔχει ἡ ἀναζήτησις φίλων;

Μὲ ἓνα ἀπὸ τὰ δυσκολώτερα κεφάλαια τῶν HE, τὸ κεφ. VIII 1, ἀσχολεῖται ὁ Paul Moraux (σ. 253-284). Πρόκειται γιὰ ἓνα κείμενο ποὺ μᾶς ἔχει παραδοθῇ, ἀσφαλῶς, κολοβωμένο καὶ παραμορφωμένο. Ἡ ἀποκατάστασις τοῦ

1. Logic and Metaphysics in Some Earlier Works of Aristotle, στὰ Πρακτικὰ τοῦ 1ου Ἀριστοτελικοῦ Συμποσίου (Aristotle and Plato in the Mid-fourth Century. Papers of the Symposium Aristotelicum held at Oxford in August 1957, ed. by I. DÜRING and G. E. L. OWEN, Göteborg 1960), σ. 162-190.

2. Magnanimité, L'idéal de la grandeur dans la philosophie païenne et dans la théologie chrétienne, Παρίσι 1951· πρβ. καὶ R. A. GAUTHIER - J. Y. JOLIE, Aristote, L'Éthique à Nicomaque, Παρίσι-Louvain 1959, II₁, σ. 272 κέ.

3. Βλ. τὰ Ὑπομνήματά του στὰ HN (Βερολίνο 1956), HM (1958), HE (1962).

κειμένου αυτού ἄρχισε νὰ ἀπασχολῇ τοὺς φιλολόγους ἤδη ἀπὸ τὸν περασμένο αἰώνα: στὴν ἀρχὴ ὁ L. Spengel καὶ ἀργότερα ὁ O. Apelt ἐργάστηκαν μὲ σημαντικὰ ἀποτελέσματα πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτῆ: στὸν αἰώνα μας ἡ προσπάθεια συνεχίσθηκε μὲ τὶς λαμπρὰς ἐργασίες τῶν H. Jackson καὶ F. Dirlmeier. Στὴν ἴδια αὐτῆ προσπάθεια συμβάλλει τὴν ὥρα καὶ ὁ Paul Moraux, πού ἡ δεξιότητά του στὴν ἀποκατάσταση τέτοιων κειμένων εἶχε φανῆ μὲ τὴ θαυμάσια ἐργασία του *A la recherche de l'Aristote perdu: Le dialogue Sur la justice*, Louvain 1957. Ἡ διερεύνηση τοῦ κειμένου γίνεται μὲ σοφία, διαίσθησις καὶ εὐαισθησία· φυσικά, καὶ μὲ πολλὴ τόλμη· «χωρὶς τόλμη» ὅμως, λέει ὁ Moraux, «ἀδύνατο νὰ πετύχουμε τὸ σκοπὸ μας. Στὴν σχεδὸν ἀπελπιστικὴ κατάσταση τοῦ κειμένου βοήθεια μπορεῖ νὰ δοθῆ μόνο μὲ δραστικὰ μέσα· ἀλλιῶς τὸ μόνο πού μᾶς μένει εἶναι νὰ παραιτηθοῦμε ἀπὸ κάθε προσπάθεια». Στις σελίδες 280-283 μπορεῖ κανεὶς νὰ παρακολουθήσῃ τὸ ἀποτέλεσμα τῶν προσπαθειῶν τοῦ Moraux: ἀπέναντι ἀπὸ μιὰ διπλωματικὴ ἔκδοση τοῦ κεφαλαίου, βασιμμένη στις ἐρευνες πού κάνει ὁ D. Harlfinger ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς ἱστορίας τῆς παραδόσεως τοῦ κειμένου, διαβάζουμε τὸ κείμενο πού προσπάθησε νὰ κερδίσῃ ὁ Moraux. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι οἱ προσπάθειες γιὰ τὴν ἀποκατάσταση καὶ τὴν ἐρμηνεία τοῦ φθαρμένου κεφαλαίου θὰ συνεχισθοῦν· ἡ ἐργασία ὅμως τοῦ Paul Moraux θὰ ἀποτελῇ στὸ ἐξῆς ἀπαραίτητη βάση γιὰ κάθε καινούρια συζήτηση¹.

Μὲ μιὰ ἐνδιαφέρουσα ἀνακοίνωση τοῦ W. Verdenius κλείνει ὁ τόμος πού παρουσιάζουμε ἐδῶ. Ὁ γνωστὸς Ἀριστοτελιστὴς τῆς Οὐτρέχτης πραγματεύεται τὸ θέμα «Ἀνθρώπινος λόγος καὶ θεὸς στὰ Ἠθικά Εὐδήμια» (σ. 285-297). Στὴν πραγματικότητά ἡ μελέτη τοῦ Verdenius ἀποτελεῖ ἓνα ἐνδιαφέροντα ὑπομνηματισμὸ τῆς ἐνότητος 1249 b 3-23. Τὶς περισσότερες φορές ὁ ὑπομνηματισμὸς παίρνει τὸν χαρακτῆρα συζητήσεως μὲ προηγούμενους ἐρμηνευτές, καὶ φυσικά αὐτὸ αὐξάνει τὸ ἐνδιαφέρον.

Ὁ τόμος κλείνει μὲ χρησιμότατους Indices: α) locorum (σ. 299-310) καὶ β) nominum et rerum (σ. 311-317).

Τὸ Ἀριστοτελικὸ Συμπόσιο εἶναι πλέον ἓνας θεσμὸς, ἓνας θεσμὸς πού τὴ γέννησή του τὴ χρωστᾷ στὸν Ingemar Düring. Ἡ παρουσία τοῦ σοφοῦ Ἀριστοτελιστῆ τοῦ Göteborg στὰ τέσσερα πρῶτα Συμπόσια ἦταν ἀπὸ κάθε ἄποψη ἐποικοδομητικὴ· γι' αὐτὸ καὶ ἔγινε ἰδιαίτερα αἰσθητὴ ἡ ἀπουσία του ἀπὸ τὸ 5ο Συμπόσιο (ἡ ὑγεία του δὲν τοῦ ἐπέτρεψε τὴ φορὰ αὐτῆ νὰ ταξιδέψῃ οὔτε ὡς τὸ Oosterbeek): ὁ τόμος μὲ τὰ πρακτικὰ τοῦ 5ου Ἀριστοτελικοῦ Συμποσίου εἶναι ἀφιερωμένος σ' αὐτόν, «δειγμα τιμῆς καὶ εὐγνωμοσύνης».

Καὶ κάτι ἀκόμη προτοῦ τελειώσουμε: Ὁ τόμος πού παρουσιάσαμε ἐδῶ εἶναι ὁ πρῶτος μιᾶς νέας σειρᾶς φιλολογικῶν καὶ ἱστορικῶν μελετῶν. Πρόκειται γιὰ τὴ σειρὰ μὲ τὸν γενικὸ τίτλο «Peripatoi», πού φιλοδοξεῖ νὰ ἐξελιχθῇ σ' ἓνα διεθνὲς Forum τῶν ἀριστοτελικῶν σπουδῶν. Στὴν προσπάθεια

1. Μιὰ μικρὴ παρατήρηση: Στὸν στ. 1246 a 31, ἐκεῖ ὅπου ἡ παράδοση διασώζει τὴ γραφὴ *οἶον εἰ ἦν*, ὁ Moraux προτείνει τὴν ἀνάγνωση *οἶον εἶη ἄν*. Μποροῦμε ὅμως πράγματι νὰ δεχτοῦμε ὅτι αὐτῆ τῆ θέση θὰ διάλεγε γιὰ τὸ δυνητικὸ ἄν ἓνας ἀρχαῖος Ἑλληνας, ἂς ἦταν καὶ ὁ Ἀριστοτέλης;

αὐτὴ ὁ Paul Moraux συνεργάζεται με τοὺς H. J. Drossaart Lulofs, L. Minio-Paluello, R. Weil. Ἡ νέα σειρά ἀρχίζει με τοὺς καλύτερους οἰωνοὺς. Μὲ ἐνδιαφέρον περιμένουμε καὶ τὶς ἐπόμενες δημοσιεύσεις.

Δ. ΛΥΠΟΤΡΑΗΣ

Benjamin Hendrickx, Οἱ πολιτικοὶ καὶ στρατιωτικοὶ θεσμοὶ τῆς λατινικῆς αὐτοκρατορίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους τῆς ἐπάρξεώς της. Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ, Θεσσαλονίκη 1970. 8ο, σσ. 188.

Σημαντικὴ συμβολὴ στὰ πλαίσια τῆς μελέτης τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας, καὶ εἰδικότερα στὸν τομέα τῶν μεσαιωνικῶν θεσμῶν, ἀποτελεῖ τὸ κρινόμενον βιβλίον. Ἔρχεται ν' ἀναπληρώσῃ τὴν ἔλλειψή μιᾶς συστηματικῆς μελέτης σὲ ἕναν τομέα ποὺ ὁ συγγρ. ἐπιχειρεῖ νὰ τὸν διερευνήσῃ με μεθοδικότητα καὶ εὐσυνειδησία. Ἡ μελέτη του, ἱστορικὴ καὶ μετὰ τὴν εὐρύτερη ἔννοια κοινωνιολογικὴ, πραγματεύεται τοὺς στρατιωτικούς, τοὺς πολιτικούς καὶ ἐν μέρει τοὺς θρησκευτικούς θεσμοὺς τῆς λατινικῆς αὐτοκρατορίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐπιχειρῶντας πολλὰς φορὰς συγκρίσεις καὶ παραλληλισμοὺς με τοὺς ἀντίστοιχους θεσμοὺς τῆς μεσαιωνικῆς δυτικῆς Εὐρώπης καὶ τοῦ Βυζαντίου. Καλύπτει χρονικὰ μιὰ περίοδο μικρὴ (1204-1206), ἐν τούτοις σημαντικὴ ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς θέσεως τῶν θεσμῶν καὶ τῶν βασικῶν νόμων τῆς λατινικῆς αὐτοκρατορίας.

Τὸ βιβλίον περιλαμβάνει πρόλογο (σ. 5-7), πίνακα περιεχομένων (σ. 9-10), βραχυγραφίες (σ. 11), βιβλιογραφία ἀφηγηματικῶν καὶ διπλωματικῶν πηγῶν (σ. 12-15) — ὁ συγγρ. χρησιμοποίησε τὰ ἀρχεῖα τῆς Φλάνδρας — καὶ βοηθημάτων (σ. 15-22). Προτάσσεται μιὰ σύντομη ἀλλὰ κατατοπιστικὴ γιὰ τὰ γεγονότα τῆς 4ης σταυροφορίας εἰσαγωγή (σ. 23-25) καὶ ἀκολουθεῖ τὸ κυρίως ἔργο (σ. 27-159), συγκροτημένο σὲ ἑπτὰ κεφάλαια χωρισμένα σὲ μικρότερες ἐνότητες. Τέλος τὸ βιβλίον κλείνει μετὰ τὴν παράθεση τριῶν παραρτημάτων (σ. 163-175) καὶ χρήσιμο πίνακα ἑλληνικῶ καὶ λατινικῶ «ὀνομάτων καὶ κυρίων λέξεων» (σ. 177-183).

Στὸ Α' κεφάλαιον (σ. 27-49) ὁ συγγρ. ἀσχολεῖται μετὰ τὶς ἰδρυτικὰς πράξεις καὶ τοὺς νόμους τῆς λατινικῆς αὐτοκρατορίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Παραθέτει τὰ ἄρθρα τῆς Σύμβασης μεταξὺ τῶν σταυροφόρων καὶ τῶν Βενετῶν τοῦ Μαρτίου τοῦ 1204, ποὺ προέβλεπε τὴν ἀντικατάστασιν τῆς ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας ἀπὸ τὴν λατινικὴν καὶ καθόριζε τὸ status τοῦ ἡγεμόνα της. Ὁ συγγρ. ἀποκρούει τὴν ἀποψη τοῦ G. Recoura ὅτι ἡ Σύμβασις τοῦ Μαρτίου δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ὡς βάση νομοθετικοῦ συστήματος, καὶ ἀποδεικνύει ὅτι πρέπει νὰ θεωρηθῇ μιὰ πρώτη μορφή «συντάγματος» (constitution) τῆς λατινικῆς αὐτοκρατορίας, ἐφ' ὅσον στὴν πραγματικότητα εἶναι καταστατικὸς χάρτης ποὺ καθορίζει τὰ ὅρια τῶν ἀρμοδιοτήτων τοῦ λατίνου αὐτοκράτορα, τῶν εὐγενῶν καὶ τοῦ κλήρου. Τὸ γεγονός ὅτι ἡ Σύμβασις τοῦ Ὀκτωβρίου τοῦ 1205 ἐπικυρώνει καὶ διασαφηνίζει τὰ ἄρθρα τῆς Σύμβασης τοῦ Μαρτίου ἐνι-

σχέει την άποψη του συγγρ. ότι αντιστοιχεί αυτή προς πραγματικό Σύνταγμα, ανάλογο τής Magna Carta.

Άφου άναφερθῆ στα καθήκοντα και τὰ δικαιώματα του δόγη Έρρίκου Δάνδολου και του αντικαταστάτη του potestas Μαρίνου Ζeno, ο συγγρ. περνά στο πρόβλημα που δημιουργείται γύρω από την ύπαρξη νομικού κώδικα κατά τη βασιλεία του Βαλδουίνου. Άρνεϊται έντελώς τη σύνταξη ενός παρόμοιου κώδικα, και συμφωνώντας με τον G. Recoura θεωρεί άναξιόπιστους τους προλόγους των Assises de Romanie, που άναφέρουν ότι ή λατινική αυτοκρατορία τής Κωνσταντινούπολης δέχτηκε κατά τη βασιλεία του Βαλδουίνου τὰ έθιμα και τις Assises των Έεροσολύμων. Στηρίζοντας τις άπόψεις του σε διάφορα επιχειρήματα δέχεται μόνο άπλή επίδραση έεροσολυμιτικών έθιμων και άνασκευάζει τις αντίθετες άπόψεις του La Monte.

Άναλύει άκόμη και τέσσερα θεσπίσματα ή προνόμια από τὰ 19 γνωστά αυτοκρατορικά έγγραφα του Βαλδουίνου και έξετάζει κατόπιν την πολιτική έξουσία και την οργάνωση τής λατινικής αυτοκρατορίας (B' κεφ., σ. 51-76).

Το γεγονός ότι ή πραγματική αυτοκρατορική έξουσία του Βαλδουίνου δέν συμβαδίζει πάντοτε με τη «θεωρητική» έξουσία που του παρέχεται από το Σύνταγμα, οδηγεί τον συγγρ. στη διερεύνηση του κύρους τής έξουσίας αυτής στον πολιτικό, θρησκευτικό και στρατιωτικό τομέα (σ. 52-59). Κατόπιν (σ. 60-66) αναλύονται οι τίτλοι του Βαλδουίνου και του moderator imperii και τονίζεται ο παραγνωρισμένος από τους ιστορικούς ρόλος τής αυτοκράτειρας Μαρίας τής Καμπανίας. Άκολουθεί ή έξέταση του τρόπου αντιπροσώπευσης του αυτοκράτορα μέσα στην Κωνσταντινούπολη και στην αυτοκρατορία (σ. 67-70) και το θέμα των σχέσεων του αυτοκράτορα και των ύποτελών (σ. 70-76).

Στο Γ' κεφάλαιο (σ. 77-105) έρευνάται ο ρόλος των Συμβουλίων τής λατινικής αυτοκρατορίας που καθόριζε ή Σύμβαση του Μαρτίου του 1204. Στο πρώτο μέρος (σ. 77-81) ο συγγρ. εκθέτει τις δυσκολίες που προέκυψαν κατά τη συγκρότηση τής έπιτροπής των εκλεκτόρων του αυτοκράτορα και παραθέτει το κείμενο το σχετικό με τὰ άποτελέσματα τής έκλογής του αυτοκράτορα Βαλδουίνου, όπως το παραδίδουν οι Villehardouin και Robert de Clari. Έπισημαίνει και την αντίφαση που προέκυψε μεταξύ τής Σύμβασης του Μαρτίου 1204 και τής πραγματικότητας ως προς τον τρόπο τής διαδοχής του αυτοκρατορικού θρόνου. Παρόλο που ή Σύμβαση του Μαρτίου δέν προέβλεπε την κληρονομική διαδοχή του θρόνου, ύστερα από την έξαφάνιση του Βαλδουίνου δέν συγκαλείται νέα έπιτροπή για την έκλογή αυτοκράτορα· ο θρόνος θά περιέλθῃ στους συγγενείς του Βαλδουίνου (σ. 80-81).

Το δεύτερο μέρος του κεφαλαίου (σ. 81-90) άναφέρεται στους repartitores, δηλ. την έπιτροπή την ύπεύθυνη για τη διανομή τής αυτοκρατορίας και των άξιωμάτων και τον καθορισμό των ύποχρεώσεων προς τον αυτοκράτορα, καθώς και στην Partitio Romaniae, που άποτελεί τον θεμελιώδη νόμο τής διαίρεσης τής αυτοκρατορίας.

Ό συγγρ. με σειρά συλλογισμών τοποθετεί όρθά στον Όκτώβριο του 1204 τη σύνταξη τής Partitio Romaniae, συμπληρώνοντας έτσι εύστοχα τις σχετικές άπόψεις του Δ. Ζακυθνοῦ (σ. 82-84). Έκανοποιητική επίσης είναι και ή λύση που δίνει στο πρόβλημα που προκύπτει από τὰ κείμενα του Robert

de Clari σχετικά με τη διανομή τῆς Κωνσταντινούπολης ανάμεσα στὸν αὐτοκράτορα Βαλδουῖνο, τοὺς Βενετούς καὶ τοὺς Φράγκους, περιορίζοντας χρονικὰ τὸ γεγονός μέσα στὸ θέρος τοῦ 1204 (σ. 84-86).

Ἦστερα ὁ συγγρ. ἀναφέρεται μὲ κάποια συντομία στὸ θέμα τοῦ καθορισμοῦ τῶν ὑποχρεώσεων τῶν ὑποτελῶν (σ. 88-89), καθὼς καὶ στὰ προβλήματα τοῦ ἄρθρου 6 τῆς Σύμβασης τοῦ Ὀκτωβρίου τοῦ 1205, κατὰ πόσον δηλ. τὸ ἄρθρο αὐτὸ εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ ἔργου τῶν repartitores ἢ πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὡς νέο στοιχεῖο στὴ Σύμβαση αὐτὴ (σ. 89-90).

Πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι παρατηρεῖται μικρὴ διάσπαση στὴν ἐνότητα τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ, καθὼς ὁ συγγρ. μεταθέτει καὶ ἐξετάζει στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο τὴ διανομὴ τῶν ἀξιομάτων, ποὺ ἐπίσης ἀνήκει στὶς ἀρμοδιότητες τῶν repartitores.

Ἦστερα ἀπὸ μικρὴ ἀναφορὰ στὴν ἐπιτροπὴ τὴν ἀποτελουμένη ἀπὸ τὸν δόγη, τὸν μαρκήσιο τοῦ Montferrat καὶ τοὺς συμβούλους του (σ. 90-91), ἐξετάζονται τὰ συμβούλια τοῦ αὐτοκράτορα καὶ τῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ συγγρ. διακρίνει καὶ μελετᾷ χωριστὰ: α) τὸ ἰδιωτικὸ συμβούλιο τοῦ αὐτοκράτορα (σ. 92-94) καὶ β) τὸ συμβούλιο τῆς αὐτοκρατορίας (σ. 94-95). Μᾶς δίνεται ἐπίσης καὶ μιὰ σχηματικὴ παράσταση τῶν συνεδριάσεων τοῦ συμβουλίου (σ. 96-98). Στὶς σ. 101-102 παρεμβάλλεται παραστατικὸς πίνακας τῶν πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν θεσμῶν τῆς λατινικῆς αὐτοκρατορίας τῆς Κωνσταντινούπολης, ὅπως παρουσιάζονται κατὰ τὴ βασιλεία τοῦ Βαλδουίνου καὶ ὅπως διαμορφώθηκαν ἕστερα ἀπὸ τὴ Σύμβαση τοῦ Ὀκτωβρίου τοῦ 1205. Στὶς σ. 103-105 ὁ συγγρ. διεξέρχεται συνοπτικὰ τὴ φραγκοβενετικὴ ἐπιτροπὴ τῶν «judices», τὶς μικτὲς ἐπιτροπὲς γιὰ τὴ ρύθμιση τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀγαθῶν, καὶ τὰ «κοινοβούλια».

Τὸ Δ' κεφάλαιο (σ. 107-122) μὲ τὸν γενικὸ τίτλο: «Αὐλὴ καὶ ἐθιμοτυπία» περιλαμβάνει μιὰ εἰδικότερη διαπραγμάτευση γιὰ τὰ ἀξιώματα τῆς λατινικῆς αὐτοκρατορίας, τὴν ἐθιμοτυπία καὶ τὴ γλώσσα τῆς αὐτοκρατορικῆς αὐλῆς τοῦ Βαλδουίνου. Ὁ συγγρ. σημειώνει ἐδῶ ὅτι ἐκ τῶν πραγμάτων δὲν μπορεῖ νὰ δώσῃ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῶν ἀξιομάτων. Τὰ ἐξετάζει ἀπλῶς σὲ σχέση μὲ τὴ δράση τῶν συγκεκριμένων προσώπων ποὺ περιεβλήθησαν τὰ ἀξιώματα αὐτὰ (σ. 109, σημ. 8). Ἀκόμη, κατὰ τὴν παράθεση τῶν ἀξιομάτων ἐπιχειρεῖ συγκρίσεις μὲ τὰ ἀντίστοιχα τῆς Δύσης καὶ διαπιστώνει ἔτσι τὶς μεταβολὲς τους μέσα στὰ πλαίσια τῆς λατινικῆς αὐτοκρατορίας τῆς Κωνσταντινούπολης.

Ἀκολουθεῖ ἡ ἐξέταση τῆς ἐθιμοτυπίας (σ. 117-121) καὶ κυρίως τῆς τελετῆς τῆς στέψης τοῦ Βαλδουίνου. Ὁ συγγρ. ἀναφέρει τοὺς τρεῖς παράγοντες τῆς στέψης, τὸν στρατιωτικὸ, τὸν λαϊκὸ καὶ τὸν θρησκευτικὸ, καὶ ἐπισημαίνει τὴ λιγότερο ἢ περισσότερο σημαντικὴ συμβολὴ τοῦ κάθε παράγοντα συγκριτικὰ πρὸς τὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορικὴ ἀναγόρευση. Μὲ τὴ γλώσσα τῆς αὐλῆς τοῦ Βαλδουίνου (σ. 121-122) κλείνει τὸ κεφάλαιο τῆς ἐθιμοτυπίας.

Τὸ Ε' κεφάλαιο (σ. 123-138) ἐξετάζει τὴν αὐτοκρατορικὴ γραμματεία (cancellaria) (σ. 123-134) καὶ τὴ διπλωματικὴ ὑπηρεσία τῆς λατινικῆς αὐτοκρατορίας ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Βαλδουίνου (σ. 134-138). Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἐδῶ ἡ «διάταξις τῶν αὐτοκρατορικῶν ἐγγράφων» (σ. 127-134). Ὁ συγγρ. χωρίζει τὰ σωζόμενα ἔγγραφα τοῦ Βαλδουίνου σὲ ἐπιστολές, προστάγματα, καθολικὲς καὶ ἰδιωτικὲς ἀποφάσεις καὶ προνομιακὰ ἔγγραφα, καὶ παραθέ-

τει πίνακες με τη σχηματική τους διάταξη (σ. 127-130), παρεμβάλλοντας ακόμη (σ. 131) και δύο γραφικές παραστάσεις χρυσοβούλλων λόγων, όπως αυτές δίνονται στο βιβλίο του Ι. Καραγιαννόπουλου «Βυζαντινή Διπλωματική» (σ. 203-204). Για τη διπλωματική δραστηριότητα αυτής της περιόδου (σ. 134-138) ο συγγρ. άντλεϊ πληροφορίες και συνάγει τὰ συμπεράσματά του από ένδειξεις που προκύπτουν από όρισμένα γεγονότα (σ. 135-136).

Το Στ' κεφάλαιο (σ. 139-146) είναι αφιερωμένο στη δικαστική έξουσία της λατινικής αυτοκρατορίας. Το πρώτο μέρος (σ. 140-143) αναφέρεται στα προβλήματα της δίκης και της θανατικής εκτέλεσης του Μούρτζουφλου και ειδικότερα στη σύνθεση του συμβουλίου της δίκης και τη νομική και ήθικη σημασία της καταδικαστικής απόφασης. Στο δεύτερο μέρος (σ. 143-145) ο συγγρ. συζητά τη δικαστική έξουσία, όπως όρίζεται από το άρθρο 6 της Σύμβασης του Όκτωβρίου 1205, και ιδιαίτερα την έκταση της δικαστικής έξουσίας των *judices*, που αποτελούν και την ανώτατη δικαστική αρχή της λατινικής αυτοκρατορίας. Για το ποινικό δίκαιο της λατινικής αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης οι πληροφορίες λείπουν έντελώς. Ο συγγρ. υποθέτει την ύπαρξη ενός κεντρικού δικαστικού οργανισμού με πιθανή επίδραση της *forma pacis* του Hainaut.

Τη διοργάνωση, τη σύσταση και το ρόλο του αυτοκρατορικού στρατού του Βαλδουίνου περιλαμβάνει το Ζ' και τελευταίο κεφάλαιο (σ. 147-159). Έξετάζονται πρώτα η αρχική διοργάνωση του φραγκικού στρατού (σ. 147-148) και η σύνθεσή του. Ακολουθούν τὰ σχετικά με την εφαρμογή του άρθρου 1 της Σύμβασης του Μαρτίου 1204 (σ. 149-151). Στις σ. 153-159 εξετάζεται ο αυτοκρατορικός στρατός και οι αξιωματικοί του και επισημαίνεται η διαφορά ανάμεσα στον προσωπικό στρατό του Βαλδουίνου και τον μεγάλο στρατό των ύποτελών. Μας δίνεται ακόμη και κατάλογος των αυτοκρατορικών φρουρών στις έπαρχίες της Ευρώπης και της Μ. Ασίας (ύπο φρούρησιν πόλεις, διοίκηση, αριθμός μαχητών).

Τέλος προστίθενται τρία παραρτήματα, που αναφέρονται στην εφαρμογή των άρθρων 2 και 3 της Σύμβασης του Μαρτίου 1204 (σ. 163-166), στο λατινικό Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης (σ. 167-172), και στη συμβολή των Φλαμανδών κατά τη σύνταξη των θεσμών της λατινικής αυτοκρατορίας (σ. 173-175).

Γενικά ο κ. Hendrickx με την εξαίρετη βιβλιογραφική του ενημέρωση, την άρτια κατάρτισή του γύρω από τους μεσαιωνικούς θεσμούς, την ικανότητά του ν' άντληϊ από τις πηγές όχι μόνο τις ιστορικές πληροφορίες, αλλά νά θέτη και έρωτήματα που προκύπτουν από τη μελέτη τους προτείνοντας εύστοχες λύσεις, επέτυχε νά παρουσιάση ένα έργο πρωτότυπο ως προς το θέμα του και διαφωτιστικό στον τομέα του, με ιδιαίτερο για τοῦτο επιστημονικό ενδιαφέρον.

Παρά τις γλωσσικές αδυναμίες που διαπιστώνει κανείς, τὸ όχι τόσο ὁμαλὸ ὕφος και τὰ τολμηρὰ συμπεράσματα στὰ ὁποῖα πολλὲς φορὲς ὀδηγεῖται ὁ συγγρ., τὸ βιβλίο παραμένει μιά πολύτιμη προσφορὰ στὴ μελέτη τῆς μεσαιωνικῆς δυτικῆς ἀλλὰ και τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας.

J. Longnon - P. Topping, Documents sur le régime des terres dans la principauté de Morée au XIVe siècle. (Documents et Recherches sur l'économie des pays byzantins, islamiques et slaves et leurs relations commerciales au moyen âge, IX), Paris 1969. 8ο, σσ. 326.

Στὸν ἑνατο τόμο τῆς σειρᾶς Documents et Recherches, πού ἐκδίδεται ἀπὸ τὴν VIe section τῆς École Pratique des Hautes Études μετὰ τὴ διεύθυνση καὶ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ καθηγητοῦ καὶ ἀκαδημαϊκοῦ Paul Lemerle, ἐκδίδονται ἀπὸ τοὺς J. Longnon καὶ P. Topping δώδεκα συνολικὰ ἐγγράφα. Τὸ περιεχόμενό τους ἀναφέρεται στὴ σύσταση, τὴ διαχείριση καὶ τὶς προσόδους τῶν περιουσιακῶν στοιχείων (κτημάτων κλπ.), πού κατεῖχαν στὴν φραγκοκρατούμενη Πελοπόννησο ὀρισμένα πρόσωπα τῆς αὐτῆς τῆς Νεαπόλεως κατὰ τὸν 14ο αἰώνα. Τὰ ἐγγράφα καλύπτουν χρονικὰ τὸ διάστημα 1336 ἕως 1379.

Ἡ προσφορὰ τῆς σειρᾶς Documents et Recherches στὴν ἱστορικὴ ἔρευνα εἶναι σημαντικὴ. Ὅπως παρατηρεῖ ἄλλωστε ὁ P. Lemerle προλογίζοντας τὸν ἑνατο τόμο τῆς σειρᾶς, ἡ ἔρευνα καὶ ἡ σπουδὴ τῆς μακραίωνος ἱστορίας τοῦ βυζαντινοῦ κράτους μπορεῖ νὰ ἀποκομίση πολλὰ ἀπὸ τὴ γνώση τῆς ἱστορίας τῶν γειτόνων τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, μετὰ τοὺς ὁποίους τὸ Βυζάντιο εἶχε μικρότερες ἢ μεγαλύτερες σχέσεις, καὶ τῶν λαῶν πού κάποτε ἐγκαταστάθηκαν στὰ ἐδάφη του.

Τὸ βιβλίον περιλαμβάνει τὰ ἀκόλουθα μέρη: Πρόλογος τοῦ P. Lemerle (σ. VII-VIII), Βιβλιογραφία (σ. 1-5), Εἰσαγωγή (σ. 7-15). Ἀκολουθεῖ ἡ ἔκδοσις τῶν ἐγγράφων μετὰ πλούσιο σχολιασμό (σ. 17-215). Τὸν σχολιασμό τὸν συμπληρώνουν τρία Παραρτήματα πού ἀκολουθοῦν (σ. 217-279). Τὸ πρῶτο (σ. 221-231), πού ἐγίνε ἀπὸ τὴν κ. Eva Topping, ἀναφέρεται στὴν προέλευση καὶ στὴ σημασία ὀρισμένων ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ ἐπίθετα καὶ κύρια ὀνόματα τῶν προσώπων πού μνημονεύονται στὰ ἐγγράφα. Θὰ μπορούσε ἴσως νὰ ὑπάρξῃ κάποια ἀντίρρηση γιὰ τὸ ὄνομα Theodochi πού μνημονεύεται στὸ ἐγγράφο IV (σ. 76, 29: Stasia Theodochi Drimoniati). Ἡ E. Topping θεωρεῖ πιθανὸν (σ. 222) ὅτι πρόκειται μᾶλλον γιὰ τὸ ὄνομα Θεοτόκης (paraît être Θεοτόκης, qui vient du titre hieratique de Marie, «celle qui enfanta Dieu», mère de Dieu). Μήπως πρέπει νὰ διαβάσωμε ὅμως Θεοδόχος ἢ Θεοδόκος; Καὶ τὰ δύο αὐτὰ ὀνόματα μνημονεύονται ὡς ἐπίθετα τῆς Παναγίας, ὅπως ἄλλωστε καὶ τὸ Θεοτόκος (βλ. ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ, Ἡ Θεοτόκος ἐν τῇ Ὑμνογραφίᾳ, Παρίσι 1930). Τὸ ὄνομα ἐπίσης Ἀγαπητὸς πρέπει νὰ τὸ κατατάξωμε στὰ prénoms profanes, ὅπως πιστεύει ἡ E. T. (σ. 222), καὶ νὰ μὴ δεχθοῦμε (βλ. Α. ΜΠΟΥΤΟΥΡΑ, Τὰ νεοελληνικὰ κύρια ὀνόματα ἱστορικῶς καὶ γλωσσικῶς ἐρμηνευόμενα, Ἀθῆναι 1912, σ. 53) ὅτι ἔχει χριστιανικὴ προέλευση;

Τὸ δεύτερο Παράρτημα (σ. 233-259) ἔχει ὡς ἀντικείμενο τὰ διάφορα τοπωνύμια πού ἀπαντοῦν στὰ κείμενα πού ἐκδίδονται. Τὸ τρίτο, τέλος, Παράρτημα (σ. 261-279) ἀναφέρεται στοὺς θεσμούς, τὰ μέτρα καὶ τὰ σταθμά. Πρόθεση τῶν δύο ἐρευνητῶν δὲν ὑπῆρξε βέβαια ἡ μελέτη τοῦ συνόλου τῶν θεσμῶν στὴν φραγκοκρατούμενη Πελοπόννησο. Δίδονται πολλὲς πληροφορίες καὶ ἐξετάζονται ὀρισμένοι ὅροι τῆς οικονομικῆς κυρίως ζωῆς, τῶν ὁποίων ἡ ἐξέτασις, γιὰ τὴν ἑκτασὴ της, δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ περιληφθῇ στὸν σχολιασμό πού συνο-

δύει, όπως αναφέραμε, την έκδοση των έγγραφων. Ἀκολουθοῦν δύο Πίνακες, Ὀνοματίων (σ. 281-309) καὶ Πραγμάτων (σ. 311-324). Παρεμβάλλεται χάρτης τῆς Πελοποννήσου καὶ ἀκολουθεῖ ὁ Πίνακας περιεχομένων (σ. 325-326).

Στὴν Εἰσαγωγή τους (σ. 7-15) οἱ δύο ἐρευνητὲς μᾶς δίνουν ὀρισμένα ἀπαραίτητα στοιχεῖα γιὰ τὰ ἔγγραφα ποὺ ἐκδίδουν. Ἀπὸ τὰ ἔγγραφα αὐτὰ τὰ I-VI, IX-XII ἀναφέρονται στὰ περιουσιακὰ στοιχεῖα ποὺ κατεῖχε στὴν φραγκοκρατούμενη Πελοπόννησο ὁ Nicolas Acciaiuoli καὶ τὰ παιδιὰ του. Δίνονται πληροφορίες (σ. 7 κέ.) γιὰ τὸ πρόσωπο καὶ τὴ σταδιοδρομία τοῦ Nicolas Acciaiuoli, ποὺ γίνεται σιγὰ σιγὰ ἕνας ἀπὸ τοὺς σημαντικοὺς γαιοκτῆμονες στὴν Πελοπόννησο. Τὸ ἔγγραφο VII εἶναι μία πράξις δωρεᾶς τοῦ πύργου τῆς Κόσμαινας (Kosmina) ἀπὸ τὸν πρίγκιπα τοῦ Μορέως Robert de Tarente στὸν Jean Siripando, ἐνῶ τὸ ἔγγραφο VIII εἶναι μία ἀναφορὰ τοῦ Nicolas de Boiano γιὰ τὰ περιουσιακὰ στοιχεῖα ποὺ κατεῖχε στὴν Πελοπόννησο ἢ γυναικίκα τοῦ Robert de Tarente, ἢ Marie de Bourbon. Στὶς σ. 9-11 δίνεται μία συνοπτικὴ εἰκόνα τῶν διαφόρων πληροφοριῶν ποὺ μποροῦμε νὰ ἀντλήσωμε ἀπὸ τὰ ἔγγραφα ποὺ ἐκδίδονται γιὰ τὴν οἰκονομικὴ καὶ τὴν κοινωνικὴ ζωὴ, καθὼς καὶ γιὰ τὴν πολιτικὴ κατάσταση στὴν φραγκοκρατούμενη Πελοπόννησο κατὰ τὸν 14ο αἰώνα.

Ἀπὸ τὰ δώδεκα ἔγγραφα ποὺ περιλαμβάνει ὁ τόμος ἐκδίδονται τώρα γιὰ πρώτη φορὰ τὰ IV-VI, IX καὶ XII. Στὰ ἔγγραφα αὐτὰ πρέπει νὰ προσθέσωμε καὶ τὰ III καὶ VII. Ἀπὸ τὸ πρῶτο εἶχε ἐκδώσει παλαιότερα (1845) ὁ J. A. Buchon ἕνα μικρὸ ἀπόσπασμα, ἐνῶ ἀπὸ τὸ δεύτερο εἶχε ἐκδοθῆ ἀπὸ τὸν G. M. Monti (1937) μόνον ἕνα μικρὸ τμῆμα. Πρέπει, τέλος, νὰ προσθέσωμε στὸν ἀριθμὸ τῶν ἐγγράφων ποὺ ἐκδίδονται γιὰ πρώτη φορὰ καὶ τὸ ἔγγραφο II, παρόλο ποὺ ὁ J. A. Buchon εἶχε ἐκδώσει ἀπὸ διαφορετικὸ πρωτότυπο ἕνα ἄλλο ἔγγραφο, τοῦ ὁποῦ ἕνα μεγάλο μέρος εἶναι ὅμοιο μὲ τὸ ἀντίστοιχο τμῆμα τοῦ ἐγγράφου II ποὺ ἐκδίδουν οἱ Longnon καὶ Topping.

Οἱ δύο ἐκδότες ἔκριναν ὅτι ἔπρεπε νὰ συμπεριλάβουν στὴ συλλογὴ τους καὶ νὰ ἐπανεκδώσουν καὶ τὰ ἔγγραφα ποὺ ἦταν ἤδη γνωστὰ ἀπὸ προηγούμενες ἐκδόσεις. Καὶ τοῦτο, ἐπειδὴ, ὅπως παρατηροῦν (σ. 13), πρόθεσή τους ὑπῆρξε νὰ δώσουν μία γενικὴ συλλογὴ τῶν ἐγγράφων αὐτῶν, ἢ ὁποῖα θὰ ἀπαλλάξῃ τὸν ἐρευνητὴ ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ προστρέξῃ σὲ δυσεύρετες σήμερα ἐκδόσεις. Ὁ δεύτερος καὶ οὐσιαστικότερος λόγος ὑπῆρξε ἡ ἐπιθυμία τους νὰ προσφέρουν στὴν ἔρευνα κείμενα χωρὶς λάθη ἀπὸ παραναγνώσεις κλπ. Σύμφωνα μὲ τὴν πληροφορία ποὺ μᾶς δίνουν, ὁ Buchon ἔκανε τὴν έκδοση τῶν ἐγγράφων I καὶ VIII ὄχι ἀπὸ τὸ πρωτότυπο, ἀλλὰ ἀπὸ ἀντίγραφα τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰώνα. Πολλὲς βελτιώσεις ὡς πρὸς τὸ κείμενο ἐπέρχονται τέλος καὶ στὰ ἔγγραφα X καὶ XI, ποὺ εἶχαν ἐκδοθῆ παλαιότερα ἀπὸ τὸν Σπ. Λάμπρο (1906) καὶ ἀπὸ τὸν G. M. Monti (ἔγγραφο VII).

Οἱ δυσκολίες ποὺ ἀντιμετώπισαν οἱ δύο ἐκδότες στὴν ἀνάγνωση καὶ στὴν προσπάθειά τους νὰ μεταγράψουν ὅσο τὸ δυνατὸν πιστότερα τὸ κείμενο ὑπῆρξαν πολλὲς ἢ δυσανάγνωστη π.χ. γραφὴ καὶ ἡ μεικτὴ γλώσσα (λατινικὴ καὶ ἰταλικὴ) ὀρισμένων ἐγγράφων, ἢ ἰδιωματικὴ τέλος γλώσσα τοῦ ἐγγράφου VIII (ἔχει γραφῆ στὴ διάλεκτο τῆς Νεαπόλεως). Οἱ διάφοροι γραφεῖς ἔχουν ἀκόμη παραμορφώσει πολλὲς φορὲς τὰ ἑλληνικὰ ὀνόματα, ἔτσι ποὺ ἡ ὀρθότης ἀνάγνωση νὰ παραμένῃ σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ἀβέβαιη. Ὑπάρχουν ἀκόμη πολ-

λές περιπτώσεις, όπως παρατηρούν οι έκδ., κατὰ τὶς ὁποῖες τὸ ἴδιο τὸ ὄνομα παρουσιάζεται μετὰ διαφορετικὴ μορφή (πρόσθεση, ἀφαίρεση ἢ ἀλλαγὴ γραμμάτων).

Οἱ βυζαντινὲς διπλωματικὲς πηγὲς ποὺ μᾶς διασώθηκαν δὲν εἶναι ὅσες θὰ ἐπιθυμούσαμε. Τὴν ἔλλειψή τους, ὅπως ἀναφέραμε, τὴ συμπληρώνουν κατὰ κάποιον τρόπο καὶ οἱ διπλωματικὲς πηγὲς τῶν λαῶν μετὰ τοὺς ὁποίους τὸ Βυζάντιο εἶχε κάποτε μεγάλες ἢ μικρὲς πολιτικὲς καὶ οἰκονομικὲς σχέσεις. Γιὰ τὸ λόγο τοῦτο καὶ ὁ ἕνατος τόμος τῶν Documents et Recherches, στὸν ὁποῖο μετὰ ἀυστηρὴ ἐπιστημονικὴ μέθοδο ἐκδίδονται ἀπὸ δύο εἰδικούς δώδεκα ἔγγραφα ποὺ ἀναφέρονται στὴν φραγκοκρατούμενη Πελοπόννησο, εἶναι χρησιμώτατος στὴν ἱστορικὴ ἔρευνα. Τὰ ἔγγραφα ποὺ περιλαμβάνει μᾶς πληροφοροῦν γιὰ τὴ δημογραφικὴ κατάστασι τῆς Πελοποννήσου στὸν 14ο αἰώνα, τὶς ὑποχρεώσεις τῶν χωρικῶν, τὰ δικαιώματα τῶν Φράγκων κατακτητῶν, τὴν πολιτικὴν, τὴν κοινωνικὴν καὶ τὴν οἰκονομικὴν τῆς ζωὴν. Ἀπὸ τὰ ἔγγραφα αὐτὰ θὰ διαπιστώσωμε καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι πολλοὶ βυζαντινοὶ οἰκονομικοὶ καὶ φοροτεχνικοὶ ὄροι παρκαμένουν καὶ χρησιμοποιοῦνται καὶ ἀπὸ τοὺς Φράγκους ἐπικυριάρχους. Ἔτσι π.χ. διαβάζομε: stasia, stasium, ἀπὸ τὸν βυζαντινὸ ὄρο στάσις (στασίον): eremustasi, ἀπὸ τὸ ἐρημόστασις: linobrosium, ἀπὸ τὸ λινοβοροχέιον: exenium, ἀπὸ τὸ ξένιον: gimorum, ἀπὸ τὸ γήμορον: ycomodium ἀπὸ τὸ οἰκοδόμιον, κλπ. Μιὰ ἀκόμη μαρτυρία γιὰ τὴν ἰδιότυπὴ πνευματικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ ποὺ ἀναπτύσσεται στὰ φραγκοκρατούμενα τμήματα τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μετὰ τὴν ἀνάμειξιν δυτικῶν καὶ βυζαντινῶν πολιτιστικῶν στοιχείων.

ΕΥΔ. Θ. ΤΣΟΛΑΚΗΣ

Vie de Théodore de Sykeôn, I. Texte grec établi par A.-J. Festugière O. P., II. Traduction, Commentaire et Appendice par A.-J. Festugière O. P. (Subsidia Hagiographica, n° 48), Bruxelles 1970. 50, I. σσ. xxxvi+172, II. σσ. 315.

Στὴ σειρὰ «Subsidia Hagiographica», ποὺ ἐκδίδεται ἀπὸ τὴν Société des Bollandistes καὶ ποὺ μᾶς εἶναι τόσο πολὺτιμη γιὰ τὴ συμβολὴ τῆς στὴ μελέτη καὶ τὴν ἔρευνα πλήθους ἐκδηλώσεων ἀπὸ τὴν πολιτικὴν καὶ τὴν πολιτιστικὴν ζωὴ τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ἐκδίδεται ἀπὸ τὸν A.-J. Festugière, ὡς 48ος τόμος τῆς σειρᾶς, ὁ βίος τοῦ ὁσίου Θεοδώρου τοῦ Συκεώτου. Τὸ κείμενο τοῦτο μᾶς ἦταν ἤδη γνωστὸ ἀπὸ τὴν παλαιότερη ἐκδοσὴ (Μνημεῖα Ἀγιολογικά, Βενετία 1884, σ. 361-495) τοῦ Θεοφίλου Ἰωάννου, ἡ ὁποία εἶχε γίνῃ ἀπὸ τὸ χφ Marcian. gr. 359 μετὰ πολλὰς, ὅπως βεβαιώνει ὁ σημερινὸς ἐκδότης, παραναγνώσεις. Ἡ κριτικὴ ἐκδοσὴ τοῦ A.-J. Festugière στηρίζεται σὲ πλατύτερη χειρόγραφη παράδοσι. Χρησιμοποιεῖ ὁ νέος ἐκδότης ἐπὶ πλεόν καὶ τὰ χφφ Patmensis 254 καὶ Atheniensis B. N. 1014. Ἡ συμβολὴ τῶν δύο αὐτῶν χφφ ὑπῆρξε σημαντικὴ. Τὸ χφ τῆς Πάτμου ἐπέτρηψε π.χ. στὸν ἐκδότῃ νὰ συμπληρώσῃ τὰ δύο μεγάλα χάσματα, ἀπὸ τὴν ἀπώλεια πολλῶν ἐνδιαμέσων φύλλων, τοῦ χφ τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης. Τὴ νέα κριτικὴ ἐκδοσὴ τοῦ κειμένου συνοδεύουν γαλλικὴ μετάφρασις, Σχόλια καὶ Παράρτημα

πού περιλαμβάνει τὴν κριτικὴ ἔκδοση δύο βραχυτέρων ὡς πρὸς τὴν ἔκταση διασκευῶν (*Vitae breviores*) τοῦ Βίου τοῦ ὁσίου Θεοδώρου.

Ὁ πρῶτος τόμος περιλαμβάνει Εἰσαγωγὴν (σ. V-XXXVI), τὴν κριτικὴ ἔκδοση τοῦ κειμένου (σ. 1-161) καὶ Πίνακα ὀνομάτων (σ. 163-171). Στὸ πρῶτο μέρος τῆς Εἰσαγωγῆς (I. Le document, σ. V-XXIV) ἐξετάζεται ὁ Βίος τοῦ ὁσίου Θεοδώρου ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ περιεχομένου. Ὁ ὁσιος Θεόδωρος ὁ Συκεώτης, πού πέθανε τὸ τρίτο ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Ἡρακλείου (613), ὑπῆρξε θαυματουργὸς καὶ ἐξορκιστῆς· ἡ ἐξιστόρηση τῶν θαυμάτων του καλύπτει τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ Βίου του, πού ἔχει γραφῆ ἀπὸ τὸν μαθητὴ του, τὸν πρεσβύτερο καὶ ἡγούμενο τῆς μονῆς πού ἵδρυσε καὶ ὅπου μόνασε ὁ Θεόδωρος, Γεώργιο. Ἐπισημαίνονται στὸ τμήμα αὐτὸ τῆς Εἰσαγωγῆς οἱ κοινοὶ τόποι πού ἀπαντοῦν στὸν Βίο καὶ σὲ ἄλλα ἀγιολογικὰ κείμενα, καὶ συζητοῦνται τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα θὰ μπορούσαμε νὰ τὰ θεωρήσουμε ὡς πρωτότυπα. Ὁ ἐκδ., βαθῶς γνώστης τῶν κανόνων τῆς μοναστικῆς ζωῆς, καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Θεόδωρος ἀνήκει, σύμφωνα μὲ τὸν τρόπο τῆς μοναχικῆς του ἄσκησης, στὴ σχολὴ τῶν ἐρημιτῶν τῆς Συρίας καὶ τῆς Ἀνατολῆς καὶ ὄχι στὸ κλίμα τῶν ἀναχωρητῶν τῆς Αἰγύπτου. Δίδονται κατόπιν (II. Les manuscrits, σ. XXIV-XXIX) πληροφορίες γιὰ τὴ χειρόγραφη παράδοση τοῦ Βίου τοῦ ὁσίου Θεοδώρου καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τὰ χφ τῆς Πάτμου καὶ τῶν Ἀθηνῶν, τὰ ὁποῖα, ὅπως ἀναφέραμε, χρησιμοποιοῦνται τώρα γιὰ πρώτη φορά. Τὸ χφ τῆς Πάτμου, ὅπως καὶ τὸ χφ τῆς Μαρκιανῆς, εἶναι Μηνολόγια καί, σύμφωνα μὲ τὶς διαπιστώσεις τοῦ ἐκδ., τὰ δύο αὐτὰ χφ κατάγονται ἀπὸ τὸ ἴδιο ἀπώτερο πρότυπο. Τὸ χφ τῆς Πάτμου δὲν ἐπέτρεψε μόνον στὸν ἐκδότη νὰ συμπληρώσῃ, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, τὰ χάσματα τοῦ χφ τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης πού ἀποτελέσει τὴ βάση τῆς ἔκδοσης· ἡ συμβολὴ του στὴν κριτικὴ ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου τοῦ Βίου ὑπῆρξε καὶ ἀπὸ ἄλλη ἄποψη σημαντικὴ. Ἡ καλύτερη σὲ ὀρισμένα σημεῖα παράδοσή του ἐπέτρεψε στὸν ἐκδότη νὰ ἐπιφέρῃ βελτιώσεις στὸ κείμενο. Τοῦ ἐπέτρεψε ἀκόμη νὰ ἐπιβεβαιώσῃ ὀρισμένες γραφῆς τοῦ χφ τῆς Μαρκιανῆς καὶ νὰ ἀπορρίψῃ διαφορὰς ἐπεμβάσεις στὸ κείμενο τοῦ προγενέστερου ἐκδότη, τοῦ Θεοφίλου Ἰωάννου. Στὸ χφ τῶν Ἀθηνῶν ἔχουν ἀντιγραφῆ οἱ Βίοι τοῦ Ἀνδρέα Σαλοῦ καὶ τοῦ ὁσίου Θεοδώρου τοῦ Συκεώτου. Τὸ χφ τοῦτο, πού κατατάσσεται, ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ περιεχομένου, σύμφωνα μὲ τὴν ὀνομασίαν τοῦ A. Ehrhard, στὴν κατηγορίαν τῶν *Sammlungen von Mönchsleben, A. Biographiensammlungen*, ὑπῆρξε πολὺ χρήσιμο γιὰ τὴν κριτικὴ ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου τοῦ Βίου, ἐπειδὴ, ὅπως διαπίστωσε ὁ ἐκδ., ἀνήκει σὲ διαφορετικὸ κλάδο τῆς χειρόγραφης παράδοσης τοῦ κειμένου τούτου ἀπὸ τὸν κλάδο στὸν ὁποῖο ἀνήκουν τὰ χφ τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης καὶ τῆς Πάτμου.

Στὸ τρίτο τμήμα τῆς Εἰσαγωγῆς (III. Table des chapitres, σ. XXX-XXXVI) δίδεται ἕνας συνοπτικὸς Πίνακας τοῦ περιεχομένου τῶν Κεφαλαίων (1-170), πού μᾶς ἐπιτρέπει νὰ παρακολουθήσωμε τὴ δομὴ τοῦ ἀγιολογικοῦ τούτου κειμένου.

Ἀκολουθεῖ (σ. 1-161) ἡ κριτικὴ ἔκδοση τοῦ κειμένου. Ὅρισμένα τυπογραφικὰ παροράματα γίνονται εὐκολὰ ἀντιληπτὰ καὶ δὲν δημιουργοῦν εὐτυχῶς παρανοήσεις.

Π.χ. 9, 23 ἀντὶ ἐπταισμένους γρ. ἐπταισμένοις· 10, 13 ἀντὶ Θεοφανίων γρ. Θεοφανείων

(πρβ. 16, 13)· 12, 10 ἀντί ἀπορρήψαι γρ. ἀπορρήψαι· 15, 10 ἀντί ἐχέχρητο γρ. ἐκέχρητο· 56, 17 ἀντί τον γρ. τόν· 64, 5 ἀντί ἐκεῖσε γρ. ἐκεῖσε· 64, 10 ἀντί δε γρ. δέ· 65, 8 ἀντί ὄλωσ γρ. ὄλωσ· 81, 15 ἀντί ψύξιν γρ. ψύξιν· 98, 16 ἀντί ὄδε γρ. ὄδε· 161, 63 ἀντί κηρῶσαι γρ. κηρῶσαι· 161, 118 ἀντί δοσωπῶν γρ. δυσωπῶν). Θά εἶχαμε ἀκόμη νά παρατηρήσωμε ὡς πρὸς τὸ κείμενο καὶ τὰ ἀκόλουθα: Στὸ κεφ. 154, 40 διαβάζομε: καὶ εὐλογήσας ῥογὴν ἐλαίου· ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ δὲν πρόκειται γιὰ τυπογραφικὸ παρόραμα τὸ καταλαβαίνομε ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι στὸν Πίνακα τῶν Ἀθησαυριστῶν» (τ. II, σ. 314) ἡ λέξη λημματογραφεῖται μὲ τὸν τύπο ῥογή. Ἔχομε τὴ γνώμη ὅτι θὰ ἔπρεπε νά γράψωμε ῥογὴν ἐλαίου, ἐπειδὴ, ὅσο ξέρομε, τὸ οὐσ. ῥογὴν ἀπαντᾷ ὡς οὐδέτερο καὶ ὄχι ὡς θηλυκὸ (ῥογή, ἦ). Ἄς προσθέσω ὅτι καὶ στὸ πλουσιότατο γλωσσικὸ ἀρχεῖο τοῦ Λεξικοῦ τῆς Μεσαιωνικῆς ἐλληνικῆς δημώδους γραμματείας τοῦ καθηγητοῦ Ε. Κριαρᾶ ἡ λέξη δὲν ἔχει ἀποδελτιωθῆ μὲ τὸν τύπο ῥογή, ἦ. Ἔχομε ἐπίσης τὴ γνώμη ὅτι θὰ ἔπρεπε νά γράψωμε δ' ἂν ἀντί δᾶν (πολλαχοῦ) καὶ ἰκατὰ μόνας ἀντί καταμόνας (22, 6).

Ἔστερα ἀπὸ τὴν ἔκδοσιν τοῦ κειμένου, ἀκολουθεῖ (σ. 163-171) Πίνακας ὀνομάτων (κυρίων καὶ γεωγραφικῶν) καὶ Πίνακας περιεχομένων (σ. 172), μὲ τὸν ὁποῖο καὶ περατώνεται ὁ πρῶτος τόμος.

Ὁ δεῦτερος τόμος περιλαμβάνει (σ. 5-165) τὴ γαλλικὴ μετάφρασιν τοῦ Βίου τοῦ ὀσίου Θεοδώρου.

Δὲν θὰ συμφωνήσωμε ὁμῶς μὲ τὴν μετάφρασιν καὶ τὴν ἐρμηνείαν τοῦ ρ. στρατεύου στὸ κεφ. 5, 8. Τὸ χωρίο εἶναι τὸ ἀκόλουθον: *Γενομένου δὲ αὐτοῦ ὡς ἐτῶν ἕξ, ἠβουλήθη ἡ μήτηρ αὐτοῦ στρατεῦσαι αὐτὸν ἐν τῇ βασιλευσίῃ πόλει, ζώνῃν τε χρυσὴν καὶ ἐσθῆτας αὐτῷ πολυτελεῖς καταστήσασα καὶ πᾶσαν τὴν δέουσαν χρεῖαν πρὸς τὴν ὁδοποιρίαν ἠπέριγετο.* Ὁ ἐκδ. μεταφράζει: «... sa mère voulut le faire entrer au service de l'Empereur dans la ville imperiale...», καὶ παρατηρεῖ σχολιάζοντας τὸ χωρίο (τ. II, σ. 173): *Inutile de marquer l'in vraisemblance du passage (à six ans!). De toute manière, il ne peut s'agir que du «service civil», dans les bureaux; cf. Du Cange: «στρατεία, militia, munus quodvis» et d'innombrables exemples de ce sens. Si l'auteur sait ce qu'il veut dire, il entend signifier, je suppose, que la mère veut le conduire à quelque école de Constantinople où on le formera à un emploi civil.* Τὸ ρ. στρατεύου στὸ παραπάνω χωρίο ἔχει τὴν ἀρχὴν του στὸ οὐσ. *στράτα* (strada) καὶ σημαίνει (βλ. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, *Νεοελληνικῶν λέξεων καὶ φράσεων παλαιότερα μνεῖα*, ΕΦΣΛ, περ. Β', τ. 6, 1955-56, σ. 315): «συνοδεῦ τινὰ μεταβαίνων που μετ' αὐτοῦ», ἢ (βλ. ΣΤ. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΟΥ, *Λέξεις Ἐρωτοκρίτου*, Ἀθηνᾶ 26, 1914, Παράρτημα Ἀθηνᾶς, *Λεξικογραφικὸν ἀρχεῖον τῆς μέσης καὶ νέας ἐλληνικῆς*, σ. 177): «πορεύομαι, ὁδοιπορῶ». Στὸ χωρίο τοῦ μᾶς ἀπασχολεῖ θὰ μπορούσαμε ἴσως νά μεταφράσωμε τὸ στρατεύου: «στέλνω κάποιον ταξίδι».

Ἔστερα ἀπὸ τὴ γαλλικὴ μετάφρασιν ἀκολουθεῖ (σ. 166-167) Πίνακας τῶν χωρίων τῆς Ἀγίας Γραφῆς. Θά προτιμούσαμε, γιὰ πρακτικὸς λόγους, οἱ παραπομπὲς νά εἶχαν γίνεαι μὲ βᾶσιν τὴ σειρὰ τῶν κεφαλαίων τοῦ Βίου τοῦ ὀσίου Θεοδώρου καὶ ὄχι, ὅπως τώρα, μὲ βᾶσιν τὴ σειρὰ τῶν Βιβλίων τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης. Ἀκολουθεῖ (σ. 168-268) πλουσιότατος σχολιασμὸς, πραγματολογικὸς, ἐρμηνευτικὸς καὶ γλωσσικὸς τοῦ κειμένου. Τὸν σχολιασμὸ τὸν συμπληρώνουν δύο Πίνακες, 1) τῶν ἐλληνικῶν λέξεων ποὺ συζητοῦνται ἢ ἀναφέρονται στὰ Σχόλια, μὲ τὴ γαλλικὴ τους μετάφρασιν, καὶ 2) τῶν γαλλικῶν λέξεων ποὺ παρουσιάζουν πραγματολογικὸ κυρίως ἐνδιαφέρον καὶ ποὺ ἔχουν βέβαια ἕμεση σχέση μὲ τὸν σχολιασμὸ τοῦ κειμένου. Στὴ

συνέχεια (σ. 283-310) έχουμε τὸ Παράρτημα, στὸ ὁποῖο ἐκδίδονται δύο διασκευές τοῦ Βίου (Vitae breviores). Οἱ δύο αὐτὲς διασκευές παρουσιάζουν καὶ μεταξύ τους τόσες διαφορές, ὥστε νὰ ἀποτελοῦν δύο διαφορετικὰ ἔργα. Στὴ μικρὴ Εἰσαγωγή πού προτάσσεται, ὁ ἐκδότης μᾶς πληροφορεῖ (σ. 283-287) γιὰ τὴ χειρόγραφὴ τους παράδοση. Ἐπειδὴ τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ ἔργα ἔχει γραφῆ σὲ γλώσσα λαϊκότερη, ἔκρινε σκόπιμο νὰ μᾶς δώσῃ ἀκόμη καὶ τὶς ἀπαραίτητες πληροφορίες γιὰ τὴ γλωσσικὴ μορφή τοῦ κειμένου. Ἀκολουθεῖ (σ. 311-312) Πίνακας τῶν κυρίων ὀνομάτων τῶν δύο αὐτῶν διασκευῶν, Πίνακας τῶν χειρογράφων πού χρησιμοποίησε γιὰ τὴν κριτικὴ ἔκδοσιν τῶν τριῶν κειμένων (σ. 313), καὶ τέλος (σ. 314) ἓνας Πίνακας μὲ τὸν τίτλο «Ἄθησαύριστα», στὸν ὁποῖο καταχωρίζονται ὅσες ἑλληνικὲς λέξεις δὲν ἔχουν ἔως σήμερα λημματογραφηθῆ στὰ Λεξικά, μὲ τὴ σημασία τουλάχιστον πού ἔχουν στὸν Βίο τοῦ ὁσίου Θεοδώρου. Ἀπὸ τὶς λέξεις αὐτὲς ὅμως ἡ λ. ἀμφίδιον μαρτυρεῖται στὸν Du Cange στὸ λῆμμα (Addenda) ἀμφίδεα καὶ μὲ τὴ σημασία: «ψέλλια, βραχιόνια», ὅπως καὶ ἡ λ. ἀρμαρίτης (στὸ λ. ἀρμαρῆται) μὲ τὴ σημασία: «Les Caissiers . . .». Ἡ λ. κύβερος, ὅπως καὶ οἱ λέξεις πλακίον καὶ σιδηροφάγος, ὑπάρχουν στὸ Λεξικὸ τοῦ Δημητράκου καὶ μὲ τὴ σημασία πού ἔχουν καὶ στὸν Βίο τοῦ ὁσίου Θεοδώρου.

Ἡ σημασία τῆς ἔκδοσης τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων ἔχει πολλὲς φορὲς τονισθῆ. Ἡ ἱκανοποίησή μας ἀπὸ τὶς νέες καὶ κριτικὲς τους ἐκδόσεις εἶναι βέβαια μεγαλύτερη, ὅταν οἱ ἐκδόσεις αὐτὲς γίνονται ἀπὸ εἰδικούς ἐρευνητὲς πού τοὺς διακρίνει καὶ ἡ ἄκρα ἐπιστημονικὴ εὐσυνειδησία ἀλλὰ καὶ ἡ βαθύτατη γνώση τῶν προβλημάτων πού παρουσιάζουν τὰ κείμενα αὐτά, τὰ ὁποῖα ἐνδιαφέρουν καὶ τὸν ἱστορικὸ καὶ τὸν φιλόλογο. Οἱ παρατηρήσεις μας δὲν μειώνουν καθόλου βέβαια τὴ σοβαρότητα καὶ τὴν ἀξία τῆς ἐργασίας τοῦ A.-J. Festugière.

ΕΥΔ. Θ. ΤΣΟΛΑΚΗΣ

Jean Darrouzès, Georges et Démétrios Tornikès, Lettres et discours. Introduction, texte, analyses, traduction et notes, Paris 1970. 8o, σσ. 382. (Le monde byzantin, publié sous la direction de Paul Lemerle, Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique).

Διαπρεπὴς βυζαντινολόγος ὁ Père J. Darrouzès ἔχει δώσει ὡς τώρα πολλὲς καὶ ἀξιόλογες ἐργασίες. Σὲ ὅσους ἀσχολοῦνται μὲ θέματα τῆς βυζαντινῆς φιλολογίας καὶ ἱστορίας εἶναι γνωστὴ ἡ ἐκτενὴς ἐργασία του «Épistoliers byzantins du Xe siècle», Παρίσι 1960. Τὸ καινούριο ἔργο του παρουσιάζει σὲ φιλολογικὴ καὶ κριτικὴ ἔκδοσιν τὶς ἀνέκδοτες (κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος) ἐπιστολὲς καὶ λόγους τῶν δύο λογίων ἀδελφῶν Γεωργίου καὶ Δημητρίου Τρνίκη. Ἐὰν λάβῃ κανεὶς ὑπόψιν του τὰ ὑψηλὰ ἀξιώματα πού κατεῖχαν οἱ δύο ἀδελφοί, στὴν Ἐκκλησία ὁ πρῶτος (διδάσκαλος τοῦ Ψαλτῆρος, διδάσκαλος τοῦ Εὐαγγελίου, ὑπομνηματογράφος, μητροπολίτης Ἐφέσου), στὴν πολιτεία ὁ δεῦτερος (λογοθέτης τοῦ δρόμου), καθὼς καὶ τὶς φιλικὲς σχέσεις καὶ τὴν οἰκειότητα πού διατηροῦσαν μὲ τὴν αὐτὴ τῶν Κομνηνῶν καὶ μὲ διάφορους ἀνώτατους

κρατικούς λειτουργούς, συμπεραίνει εύκολα τὴν ἀξία πὺν ἔχουν ὡς ἱστορικὲς πηγές οἱ λόγοι καὶ οἱ ἐπιστολές τῶν ἀδελφῶν Τορνίκη.

Στὴν ἀρχὴ ὁ συγγρ. προτάσσει κατατοπιστικὴ εἰσαγωγή (σ. 5-70), ὅπου δίνει πλούσια βιογραφικὰ καὶ προσωπογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ Γεωργίου Τορνίκη, τοῦ Δημητρίου Τορνίκη, καθὼς καὶ πολλῶν ἀπὸ τοὺς ἐπιφανεῖς ἀποδέκτες τῶν ἐπιστολῶν. Πρῶτα (σ. 7-24) χρονολογεῖ τοὺς λόγους καὶ τὶς ἐπιστολές τοῦ Γεωργίου Τορνίκη. Ἀποδεικνύει ὅτι ὅλα τὰ κείμενα αὐτὰ ἔχουν γραφτῆ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1146 καὶ 1156. Πρόκειται γιὰ τρεῖς λόγους, ἓνα ἐγκώμιο στὴ γνωστὴ συγγραφέα τῆς Ἀλεξιάδος Ἄννα Κομνηνὴ, γραμμένο λίγο μετὰ τὸ θάνατό της, μὴ συνοδικὴ γνώμη, καὶ τέλος εἴκοσι ἕξι ἐπιστολές. Ἀπὸ τὶς ἐπιστολές αὐτές οἱ ἕξι ἀπευθύνονται στὸν τότε μητροπολίτη Ἀθηνῶν ἄλλοι ἀποδέκτες ἐπιστολῶν εἶναι ὁ Ἀνδρόνικος Κομνηνός, ἐξάδελφος τοῦ αὐτοκράτορα Μανουὴλ Α΄ Κομνηνοῦ καὶ κατόπιν αὐτοκράτορας καὶ αὐτός, ὁ λογοθέτης τοῦ δρόμου Ἰωάννης Καματηρός, ὁ ἐπὶ τῶν δεήσεων Ἀνδρόνικος Καματηρός, ὁ ἐπὶ τοῦ κανικλείου Θεόδωρος Στυπειώτης, ὁ τότε μητροπολίτης Σμύρνης, ὁ δούξ τοῦ Θρακησίου Γιφάρδος, ἡ καισάρισσα Εἰρήνη, θυγατέρα τῆς Ἄννας Κομνηνῆς, ὁ ἐπὶ τῶν Οἰκειακῶν καὶ νομοφύλαξ Θεόδωρος Παντεχνῆς, ὁ δούξ τοῦ Δυρραχίου Ἀλέξιος, ἕργονος τῆς Ἄννας Κομνηνῆς, ὁ γιὸς τοῦ μεγάλου δρουγγαρίου Κωνσταντίνου Ἰωάννης Κομνηνός, ὁ μέγας σκευοφύλαξ Ἰωάννης Παντεχνῆς, ὁ δούξ τοῦ Θρακησίου Ἀλέξιος Κοντοστέφανος, ἀνιψιὸς τοῦ Μανουὴλ Α΄ Κομνηνοῦ, ὁ μέγας οἰκονόμος καὶ δικαιοδότης Ἀριστηνός, ὁ πάπας τῆς Ρώμης Ἀδριανὸς Δ΄ (1154-1159).

Ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτὰ μόνο τὶς ἕξι ἐπιστολές πρὸς τὸν μητροπολίτη Ἀθηνῶν εἶχε ἐκδώσει ὁ Σπ. Λάμπρος (Μιχαὴλ Ἀκομινάτου Χωνιάτου τὰ σωζόμενα, τόμ. 2, Ἀθῆναι 1880, σ. 409-429)· τὶς χρονολογοῦσε ὅμως ἐσφαλμένα, ἀρῶν θεωροῦσε ὡς ἀποδέκτη τους τὸν μητροπολίτη Ἀθηνῶν Μιχαὴλ Χωλιάτη, παρασυρόμενος ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι στοὺς χρόνους τοῦ Χωνιάτη ζοῦσε ἕνας Γεώργιος Τορνίκης, ὁ ὁποῖος ὅμως, ὅπως ἀποδεικνύει ὁ Darrouzès (σ. 40), πρέπει νὰ εἶναι ἀνιψιὸς τοῦ ἐπιστολογράφου. Ὁ συγγρ. ταυτίζει σωστὰ τὸν μητροπολίτη Ἀθηνῶν πρὸς τὸν Γεώργιο Βούρτζη (1153-1160· γιὰ τὸν μητροπολίτη αὐτὸν βλ. J. Darrouzès, BEB 20, 1962, 190-196) καὶ ἀποδεικνύει ὅτι ὁ Γεώργιος Τορνίκης πέθανε στὰ 1156/57, λίγο μετὰ τὴν ἀνάρρησή του (μέσα τοῦ 1155) στὸν μητροπολιτικὸ θρόνο τῆς Ἐφέσου.

Ἀκολουθοῦν βιογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν Δημήτριον Τορνίκη (σ. 32-43). Ὁ συγγρ. καθορίζει τὸ ἔτος πὺν ὁ Δημήτριος ἔλαβε τὸ ἀξίωμα τοῦ λογοθέτου τοῦ δρόμου (1191), τὸ ἔτος τοῦ θανάτου του (1201/2), καὶ χρονολογεῖ ἐπίσης τὶς τρεῖς ἐπιστολές του, τὶς ὁποῖες καὶ δημοσιεύει· ἀπὸ τὶς ἐπιστολές αὐτές οἱ δύο ἀπευθύνονται στὸν τότε πάπα τῆς Ρώμης Κελεστῖνο Γ΄ (1191-1198). Στὸ ὑπόλοιπο τῆς εἰσαγωγῆς ὁ συγγρ. δίνει πλούσια προσωπογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ ἐπιφανεῖς καὶ γνωστὲς οἰκογένειες τῆς βυζαντινῆς ἀριστοκρατίας, μέλη τῶν ὁποίων εἶναι ἀποδέκτες τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Γ. Τορνίκη, ὅπως ὁ Ἰωάννης καὶ Ἀνδρόνικος Καματηρός (σ. 43-49), Θεόδωρος καὶ Ἰωάννης Παντεχνῆς (σ. 49-52), ὁ Ἀλέξιος Ἀριστηνός (σ. 53-57), ὁ Ἀλέξιος Κοντοστέφανος (σ. 57-62). Ἡ εἰσαγωγή κλείνει (σ. 62-70) μετὰ παρατηρήσεις σχετικὲς πρὸς τὰ χειρόγραφα τῶν κειμένων.

Ἀκολουθεῖ ἡ κριτικὴ καὶ φιλολογικὴ ἔκδοση τῶν λόγων καὶ ἐπιστολῶν.

Στὰ τριάντα ἕνα κείμενα τοῦ Γεωργίου Τορνίκη ὁ συγρ. ἀκολουθεῖ ὄχι τὴ σειρά τοῦ χειρογράφου (Vind. phil. gr. 321), ἀλλὰ τὴ δική του χρονολογικὴ κατὰταξή. Πρὶν ἀπὸ τὸ κείμενο προτάσσει σύντομη περίληψη στὴ γαλλικὴ. Μὲ παράλληλη πλήρη μετάφραση στὴ γαλλικὴ ἐκδίδει πέντε μόνο κείμενα (ἀριθμ. 7, 14, 30, 33, 34), ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα τὸ σπουδαιότερο, τὸ ἐγκώμιο τῆς Ἄννας Κομνηνῆς· τὰ δύο τελευταῖα κείμενα (33, 34) εἶναι οἱ ἐπιστολὲς τοῦ Δημητρίου Τορνίκη πρὸς τὸν πάπα Κελεστῖνο Γ'.

Δυστυχῶς, στὴν ἔκδοση τῶν κειμένων παρατηρεῖ κανεὶς ἀρκετὰ λάθη (ὀρθογραφικὰ ἢ ἄλλα), πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα μπορεῖ νὰ ὀφείλωνται σὲ τυπογραφικὲς ἀβλεψίες καὶ νὰ βαρύνουν τὸν ἐκδοτικὸ οἶκο, ἀλλὰ, ὅπως καὶ ἂν ἔχη τὸ πρᾶγμα, μειώνουν τὴν ἀξία μιᾶς φιλολογικῆς καὶ κριτικῆς ἐκδόσεως. Ἀναφέρομε τὰ σπουδαιότερα ἀπὸ αὐτὰ (ὁ πρῶτος ἀριθμὸς παραπέμπει στὴ σελίδα καὶ ὁ δεῦτερος στοὺς στίχους):

74 προηβλήθη: γρ. προεβλήθη (πρβ. σ. 88, ὅπου προεβλήθη) - 77, 6 ἐπετέθει: γρ. ἐπετέθη - 81, 20 τιθασσεύσας: γρ. τιθασεύσας - 84, 3 παρηκλύσθαι: γρ. παρεικλύσθαι - 85, 20 τὴν εὐθὴν: βλ. σ. 126, 15, ὅπου τὴν εὐθείαν - 90, 17 ὑπηνίττετο: γρ. ὑπηνίττετο - 90, 23 στοχεῖα: γρ. στοιχεῖα - 91, 3 πατρῶσι: γρ. πατράσι - 105, 16 καὶ στόμα γενόμεθα: γρ. καὶ στόμ' ἐγενόμεθα - 110, 27 ἀλλ' ἔλαμψεν: γρ. ἀλλ' ἔλαμψεν - 111, 20, 21 δόη, δόφης: γρ. δόφη, δόφης - 143, 1 διωκόμενα: γρ. διωκόμενα - 146, 10 καὶ 165, 8 πρηνή: γρ. πρην ἢ - 147, 1 ὑποθοῖό τε: γρ. ὑποθεῖό τε - 149, 9 ἐξηραμένην: γρ. ἐξηραμένην - 153, 9 ἀγριότεροις: γρ. ἀγριωτέροις - 160, 2 τήροιο: γρ. τηροῖο - 160, 21 πεφυτενομένη: γρ. πεφυτεμένη - 163 δούκα: γρ. δοῦκα - 168, 3 τετέληκα: γρ. τετέλεκα - 179, 3 ἡμων: γρ. ἡμῶν - 183, 29 σῶαν: γρ. σῶαν - 184, 21 τὸν διπλοῦν: γρ. τὸ διπλοῦν - 185, 17 πλυνοῖ: γρ. πλυνεῖ - 192, 8 ἐπιπάσαντες: γρ. ἐπιπάσαντες (πρβ. 269, 23, ὅπου πάσασθαι) - 195, 6 μαθητησαμένων: γρ. μαθητευσανμένων - 196, 15 Πνεύματοι: γρ. Πνεύματος - 197, 13 οὐκ ἀρχικῶς: γρ. οὐκ ἀρχικῶς - 198, 23 τῇ ἀριθμώσει: γρ. τῇ ἀριθμήσει - 199, 9 πεπαγομένοις: γρ. πεπαγωμένοις - 207, 6 ἄκμονα: γρ. ἄκμονα - 211, 11 ὑποζωγραφῆσειεν: γρ. ὑποζωγραφῆσειεν - 231, 23 γλώσσας: γρ. γλώσσας - 237, 12 καὶ 23 ἀρέμβαστον, ἀρέμβαστοι: γρ. ἀρρέμβαστον, ἀρρέμβαστοι - 241, 19 ἔστιν: γρ. ἔστιν - 245, 17 λοχούντων: γρ. λοχόντων - 247, 18 ὀφρύδες: γρ. ὀφρύες - 255, 20 αὐται: γρ. αὐται - 257, 12 πράξεον: γρ. πράξεον - 259, 23 ἀργυροῦ: γρ. ἀργύρου - 267, 21 ἀρρηνώδους: γρ. ἀρρενώδους - 279, 14 ὕπερ: γρ. ὑπερ - 283, 19 ἀποπτύσωσιν: γρ. ἀποπτύσωσιν - 287, 10 γεγόνοι: γρ. ἐγεγόνοι - 295, 11 παγίδα: γρ. παγίδα - 297, 24 μεταχειρήσεως: γρ. μεταχειρίσεως - 297, 25 μελιτοργίαν: γρ. μελιτοουργίαν - 301, 2 κρυφιοδέστερα: γρ. κρυφιοδέστερα - 333, 10 ἄλλη πεπτῶκασιν: γρ. ἄλλη πεπτῶκασιν - 343, 20 ἀνθυπεστράφθαι: γρ. ἀνθυπεστράφθαι - 362 ἀντιγραφέω: γρ. ἀντιγράφω - 364 γεγωνός: γρ. γεγωνός - 364 γηροκνέω, δοῦξ: γρ. γηροκομῶ, δοῦξ - 364 καὶ 374 γραφεῖον σιδηροῦς: γρ. γραφεῖον σιδηροῦν - 364 ἐστιάτωρ: γρ. ἐστιάτωρ - 364 Δημοκρίτης: γρ. Δημοκρίτειος - 366 Ὀδυσεύς: γρ. Ὀδυσεύς - 367 ζώντος: γρ. ζώντος - 368 ἴβις, ἱστορία: γρ. ἴβις, ἱστορία - 369 κατεπάδω, κλίμαξ, Κύρος: γρ. κατεπάδω, κλίμαξ, Κύρος - 370 ἐπιστήμαι: γρ. ἐπιστήμαι - 370 μαγνήτις: γρ. μαγνήτις - 372 θέατρον, πάτηρ: γρ. θέατρον, πάτηρ - 373 πνευματικός: γρ. πνευματικός - 374 Σαλομών, συνθήκαι: γρ. Σολομών, συνθήκαι - 375 σφαῖρα, πρωτοτόκος: γρ. σφαῖρα, πρωτότοκος (=ἡ πρώτη τεχθεῖσα) - 376 χαριτογλωττέω: γρ. χαριτογλωττῶ.

Λάθη ἀρκετὰ παρατηροῦνται ἐπίσης ὡς πρὸς τὴ σωστὴ θέση τοῦ τόνου. Παραθέτομε τέτοιες λέξεις τονισμένες λαθασμέναι: 90, 16 λαμποῦσαν - 103, 8 προμηθεῖαν - 154, 22 καὶ 158, 21 ἀπρόμηθες - 160, 22 πόνι - 193, 9 ἐνδεδόμενον - 225, 12 ἔχουσα - 243, 11 οἰκό-

θηρ - 267, 18 ἐκεῖτο - 301, 17 μηδένος - 311, 8 ἔδειτο - 313, 2 ἐνεργον - 317, 20 Ἀμάζονες - 321, 2 ποδάς - 361 ἀγαπή - 362 Ἀμάζων - 366 Παντέλης, Εὐμένιδες - 367 Ἡρακλεία, θρίγιον - 368 ναπῶ, Ἰουδάς, καισαρίσσα - 369 κνών - 370 Λογός, μελίσσα, Νικομηδεία, σαρίγξ, δεξιμένη (γρ. δεξιμένη) - 371 νεφελαί, ἀρρεμβαστοί - 372 γένναιος - 373 διφθεροί, προμηστρία, προνοία - 376 ὕβριστρία, Φιλαδελφεία, χηρά.

Στὸ συλλαβισμό τῶν λέξεων, τέλος, παρατηροῦνται ὀρισμένα λάθη (139, 1-2 ἡγιασμένος, 247, 22-23 περιηγ-μένον, 299, 26-27 πλεονεκ-τοῦντας, 321, 16-17 χωρισ-θεῖσαι), καθὼς καὶ στὴ στίξη (βλ. σ. 81, 14-16· 124, 6-8· 132, 1-4· 179, 2-3· 301, 22-23· 303, 1-2). Στὴ σ. 81, 14-16 ἡ φράση *Πολλάκις γοῦν ἂ πρὸς ἀνάγκης αὐτῷ τοῖς δεομένοις προήκατο. Ταύτην καὶ περὶ τὴν ὄσφυν ἔσχεν ὡς ζώνην* . . . πρέπει νὰ ἀποκατασταθῆ: *Πολλάκις γοῦν, ἂ πρὸς ἀνάγκης αὐτῷ τοῖς δεομένοις προήκατο, ταῦτα καὶ περὶ τὴν ὄσφυν ἔσχεν ὡς ζώνην* . . . Στὴ σ. 138, 14 ἡ διόρθωση τοῦ ἐκδ. *πεινοῦσαν* (τὸ χειρόγραφο δίνει τὴ γραφὴ *πεινοῦσαν*) δὲν φαίνεται σωστή· θὰ πρέπει ἴσως νὰ διορθώσουμε *πεινώσαν ἢ πεινομένην*.

Στὸν πίνακα τῶν ἐλληνικῶν λέξεων, σ. 364, ἡ λέξις *γραφεὺς* μεταφράζεται *peintre*, ἀλλὰ στὴ σ. 233, 25 (ὅχι 24, ὅπως γράφεται), ὅπου γίνεται ἡ παραπομπή, ἔχομε τὴ λέξις *συγγραφέας* (= *écrivains, auteurs*). Στὸν ἴδιο πίνακα, σ. 368, στὴ λέξις *καισαρίσσα* [sic] ἡ παραπομπή στὴ σ. 201 εἶναι λανθασμένη. Στὸν πίνακα περιεχομένων, σ. 380, ἀριθμ. 15, γράφεται: *Lettre au métropolitte d'Athènes*: στὴ σ. (137) ὅμως καὶ τὸν ἀριθμὸ (15) ποὺ γίνεται ἡ παραπομπή, δημοσιεύεται ἐπιστολή πρὸς τὸν Ἰωάννη Καματηρό.

Ἡ τυπογραφικὴ καὶ αἰσθητικὴ γενικὰ ἐμφάνιση τοῦ βιβλίου εἶναι πολὺ καλὴ. Φανερὴ ὅμως εἶναι ἡ ἔλλειψη φωτογραφικῶν πανομοιοτύπων μερικῶν χαρακτηριστικῶν φύλλων τῶν χειρογράφων ἀπὸ τὰ ὁποῖα γίνεται ἡ ἔκδοση τῶν κειμένων.

ΔΗΜ. Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ

G. Weiss, *Johannes Kantakuzenos — Aristokrat, Staatsmann, Kaiser und Mönch — in der Gesellschaftsentwicklung von Byzanz im 14. Jahrhundert.* (Schriften zur Geistesgeschichte des Östlichen Europa 4), Wiesbaden 1969. 80, σσ. 174.

Τὸ βιβλίον αὐτὸ τοῦ G. Weiss ἀποτελεῖ διδακτορικὴ διατριβὴ ποὺ ὑποβλήθηκε στὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Μονάχου. Σκοπὸς τοῦ συγγρ. εἶναι νὰ μελετήσῃ τὴν πολὺπλευρὴ δραστηριότητα μιᾶς ἀπὸ τίς πρὸ ἐνδιαφέρουσες προσωπικότητες τοῦ Βυζαντίου, τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ, ὡς ἀριστοκράτη, πολιτικοῦ, αὐτοκράτορα καὶ μοναχοῦ, σὲ συνάρτηση μὲ τὴ δομὴ καὶ τὰ μορφώματα τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας τοῦ 14ου αἰῶνα. Ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴν εἰσαγωγὴν (σ. 1-13), δώδεκα κεφάλαια (σ. 5-155), συμπεράσματα (σ. 156-158), βιβλιογραφία, καὶ πίνακα προσώπων, τοπωνυμίων καὶ ὄρων.

Ὅτ᾽ μπορούσαμε νὰ χωρίσουμε τὸ βιβλίον σὲ τέσσερις μεγάλες ἐνότητες. Στὴν πρώτη ἐνότητα (κεφ. α'-δ', σ. 5-53) ἐξετάζεται ἡ κοινωνικὴ θέσις τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ καὶ οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὴ δημιουργία μιᾶς ἀκόλουθιας (Gefolgschaft) στὰ χρόνια τοῦ πολέμου τῶν Ἀνδρονίκων (1321-1328) καὶ κατὰ τὴ διάρκειαν τοῦ πρώτου ἐμφυλίου πολέμου μεταξὺ τοῦ Ἰωάννη Ε'

Παλαιολόγου και του Ίωάννη Καντακουζηνού (1341-1347). Προκειμένου ο συγγρ. να καθορίσει την κοινωνική θέση του Ίωάννη Καντακουζηνού προσπαθεί στο α' κεφάλαιο (σ. 5-22) να προσδιορίσει τη σημασία του θρόνου αριστοκρατία (Adel) στο Βυζάντιο και τη διακρίνει πολύ εύστοχα από τη σημασία που είχε ο θρόνος στη Δύση. Σύμφωνα με τις αντιλήψεις της κοινωνίας του, ο Καντακουζηνός ανήκε στην αριστοκρατία: «Η οικογένειά του είχε ανέλθει κοινωνικά χάρη στις ύπηρεσίες που είχε προσφέρει στο στρατό, τη διοίκηση και τη βυζαντινή αύλη. Ο Ίωάννης μεγάλωσε στη βυζαντινή αύλη, ανήκε μάλιστα στον κύκλο του Μιχαήλ Θ' και του Ανδρονίκου Γ', και νέος ανήλθε στα ανώτατα αξιώματα. Εκτός όμως από την εύγενή καταγωγή ο Ίωάννης διέθετε κι ένα δεύτερο στοιχείο απαραίτητο για την ένταξή του στην αριστοκρατία της εποχής: μεγάλη κτηματική περιουσία, που του παρείχε τη δυνατότητα να διαθέτει μεγάλο αριθμό φίλων και υπηρετών, που αποτελούσαν την ακολουθία του (Gefolgschaft). Κατόπιν ο συγγρ. επισημαίνει τον σημαντικό ρόλο που έπαιξε στη ζωή του γιου της ή μητέρας του Ίωάννη, και αναφέρει τις ελάχιστες πληροφορίες που διαθέτουμε για τον πατέρα του¹. Στο β' κεφάλαιο (σ. 23-31) διερευνώνται οι παρασκηνιακές ενέργειες της συνωμοσίας του 1320 κατά του Ανδρονίκου Β', ή όποια έξυφάνθηκε από τρία μέλη της αριστοκρατίας, τον Συργιάννη, Θεόδωρο Συναδηνό και Ίωάννη Καντακουζηνό. Κατά τη διάρκεια του έμφυλου πολέμου μεταξύ των Ανδρονίκων Β' και Γ' (1321-1328) και ως τον θάνατο του Ανδρονίκου Γ' (1341), ο Καντακουζηνός είχε την εύνοια του αυτοκράτορα αυτού, κι έτσι οι όπαδοί του άθροισμα και ανενόχλητα αυξάνουν και ισχυροποιούνται. Στα χρόνια αυτά τοποθετεί ο συγγρ. τις πρώτες προσπάθειες του Καντακουζηνού να δημιουργήσει μία «elite» — όπαδους με όρισμένες ικανότητες. Οι προσπάθειες για τον προσεταιρισμό όσο το δυνατόν περισσότερων εύγενών από μέρους των δύο αντιμαχόμενων στρατοπέδων, του Ίωάννη Καντακουζηνού και του πιστού στον οίκο των Παλαιολόγων Άλεξίου Άποκαύκου, κατά τη διάρκεια του έμφυλου πολέμου του 1341-1347, μελετώνται στο γ' κεφάλαιο (σ. 32-43). Έξετάζεται ακόμη ή δύσκολη και ιδιότυπη θέση του Καντακουζηνού απέναντι στους συγγενείς του και ή εκάστοτε θέση που έλαβαν αυτοί κατά τη διάρκεια του έμφυλου πολέμου. Στο τέλος του πολέμου αυτού ο αριθμός των όπαδών του Καντακουζηνού περιορίζεται από έλλειψη χρημάτων. Όπως πολύ όρθα παρατηρεί ο συγγρ., ή αυτοκρατορική έξουσία του Καντακουζηνού στηριζόταν σε αδύνατες βάσεις. Η αδυναμία του να στηριχτεί κατά τις δύσκολες στιγμές στο στρατό, ή έξασθένηση των όπαδών του και ή έγκατάλειψή του από μέρους πολλών φίλων συνετέλεσαν ώστε ξένοι «φίλοι», Γενουάτες και Τοϋρκοι, να αρπάξουν την έξουσία από τὰ χέρια του. Η θέση του Καντακουζηνού ως αυτοκράτορα μετά την είσοδό του στην Κωνσταντινούπολη (Φεβρουάριος 1347) και ή τύχη των όπαδών του κατά τον δεύτερο έμφυλο πόλεμο (1352-1357) μελετώνται στο τέταρτο κεφάλαιο (σ. 44-53). Ο Καντακουζηνός χορήγησε άμνηστία στους αντιπάλους του, δέν μπόρεσε όμως να αποτρέψει τον σχηματισμό ίδιας «ακολουθίας» από μέ-

1. Για τους γονείς του Καντακουζηνού και τὸ έτος γεννήσεώς του (± 1295) βλ. D. M. Nicol, *The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus)*, ca. 1100-1460. A Genealogical and Prosopographical Study, *Dumbarton Oaks* 1968, σ. 27-33.

ρους του 'Ιωάννη Ε' Παλαιολόγου. Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1352 ξεσπᾶ ὁ δευτέρος ἐμφύλιος πόλεμος, πού καταλήγει στήν ἐπικράτηση τοῦ Παλαιολόγου καί τήν εἰσοδό του στήν Κωνσταντινούπολη (Νοέμβριος 1354). Ὁ Καντακουζηνός ἀποσύρεται στίς 10 Δεκεμβρίου 1354 στή μονή τῶν Μαγγάνων, ἐνῶ ὁ πόλεμος συνεχίζεται ὡς τὸ 1357 ἀπὸ τὸν γιό του Ματθαῖο. Πολλοὶ ὅμως ἀπὸ τοὺς ὀπαδοὺς τοῦ Καντακουζηνοῦ προσχώρησαν στὸν Παλαιολόγο.

Σημαντικὸ κεφάλαιο τῆς δευτέρας ἐνότητας καθὼς καί ὅλης τῆς ἐργασίας ἀποτελεῖ ἡ μελέτη τῆς κοινωνικῆς κινητικότητος (soziale Mobilität) στὰ χρόνια τοῦ Καντακουζηνοῦ, ἡ ὁποία ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὴ μελέτη τῆς Gefolgschaft (σ. 54-60). Στὴ δευτέρα αὐτῆ ἐνότητα ὁ συγγρ. ἀσχολεῖται μὲ τὴ βυζαντινὴ κοινωνικὴ ὀρολογία καί παρατηρεῖ ὅτι παρουσιάζει καί αὐτὴ τὶς ἴδιες δυσκολίες ὅπως καί ὁ καθορισμὸς τῆς σημασίας τῆς ἀριστοκρατίας. Μὲ ἀναδρομὲς σὲ παραδείγματα προγενεστέρων ἐποχῶν, ὅποτε ἡ στρατιωτικὴ ὑπηρεσία ἀποτελοῦσε ἀποφασιστικὸ παράγοντα γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἀνοδο ἀτόμων καί οἰκογενειῶν (Φωκάδες, Σκληροί, Δοῦκες κ.ἄ.) καί μὲ τὴν ἐξέταση παραδειγμάτων τοῦ 14ου αἰῶνα ('Αλέξιος 'Απόκαυκος, 'Ιωάννης Βατάτζης, 'Απελμένης, 'Ιωάννης Καλέκας) ὁ συγγρ. καταλήγει στὸ ἐξῆς συμπέρασμα: 'Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς δυνατότητες πού προσέφερε ἡ θητεία ὡς κρατικὸ ὑπαλλήλου σὲ οικονομικὴ ἢ στρατιωτικὴ ὑπηρεσία, τὸ δρόμο γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἀνοδο ἀνοίγαν καί οἱ ποικίλες προσωπικὲς προσδέσεις, ἡ προσκόλλησις δηλαδὴ σ' ἓναν ἀρχηγὸ ὡς μέλους τῆς στενῆς «ἀκολουθίας» (Gefolgschaft). Στὸ στ' κεφάλαιο (σ. 61-69) ἐξετάζονται οἱ ἐξωτερικὲς ἐπιδράσεις στὴ βυζαντινὴ κοινωνία, ἐπειδὴ ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ τὴ στάση τοῦ ἴδιου τοῦ Καντακουζηνοῦ ἀπέναντι στοὺς ξένους (Λατίνους καί Τούρκους).

'Ἡ πολιτικὴ τύχη τοῦ Καντακουζηνοῦ μετὰ τὸν θάνατο τοῦ 'Ανδρονίκου Γ' καθορίζεται ἀπὸ τὴ στάση πού τήρησε ὁ λαὸς ἀπέναντι στὸν πρῶτον. Ὁ ἴδιος στήν 'Ἱστορία του ἀποδίδει τὴν ἐχθρικὴ στάση τοῦ λαοῦ στήν ἐπιρροὴ τῶν δημαγωγῶν, τῶν Ζηλωτῶν τῆς Θεσσαλονίκης, ἢ στήν ἀντίθεση μεταξὺ λαοῦ καί «δυνατῶν». Ὁ συγγρ. στὸ ζ' κεφάλαιο (σ. 80-85) ἐξετάζει ἂν πράγματι ἡ στάση αὐτῆ τοῦ λαοῦ ὀφειλόταν στήν ἐπιρροὴ ὀρισμένων ἀνθρώπων ἢ προερχόταν ἀπὸ εὐρύτερους λαϊκοὺς κύκλους καί ἂν ἐξέφραζε τὸν ἀγῶνα τοῦ λαοῦ γιὰ πολιτικὰ δικαιώματα. Γιὰ ν' ἀπαντήσῃ στὰ ἐρωτήματα αὐτὰ προβαίνει στὸν καθορισμὸ τῆς σημασίας πού ἔχει ὁ ὅρος «δῆμος» στήν 'Ἱστορία τοῦ Καντακουζηνοῦ καί ἐξετάζει τὴν κοινωνικὴ θέσι καί τὴν πολιτικὴ δραστηριότητα τοῦ λαοῦ πρὶν καί κατὰ τὴ διάρκειά τοῦ ἐμφυλίου πολέμου τοῦ 1341-1347. Ὁ διάφορος ρόλος τοῦ λαοῦ κατὰ τοὺς ἐμφυλίους πολέμους τοῦ 1321-1328 σὲ σύγκριση μὲ τὸν πόλεμο τοῦ 1341-1347, θεωρεῖται ἀπὸ τὸν συγγρ. τὸ κλειδί γιὰ τὴν κατανόηση τῶν γεγονότων μετὰ τὸ 1341. Τὸ 1321 ἀντιμέτωποι ἦταν δύο αὐτοκράτορες τῆς ἴδιας δυναστείας. Τὸ 1341 ὁ 'Ιωάννης Καντακουζηνός, ἐκπρόσωπος τῆς ἀριστοκρατίας, ἀντιμέτωπος πρὸς τὸν ἀνήλικο διάδοχο τῆς δυναστείας τῶν Παλαιολόγων 'Ιωάννη Ε'. Ὁ λαὸς ξεσηκώνεται γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1341. Ὡστόσο, ὅπως ὀρθᾶ παρατηρεῖ ὁ συγγρ., δὲν μποροῦμε νὰ χαρακτηρίσουμε τὴ στάση αὐτῆ τοῦ λαοῦ, ὡς «soziale Unruhe», «Revolution», «Klassenkampf». Ἡ κίνησις τοῦ λαοῦ μετὰ τὸ 1341 ἀποτελεῖ, λέγει, ἐνδεχομένως κάτι τὸ τελείως καινούριο ὄχι μόνον γιὰ τὴ βυζαντινὴ ἱστορία ἀλλὰ καί γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ Μεσαίωνα (σ. 85). Γεγονὸς πάντως εἶναι

ὅτι ὁ λαὸς εἶχε στραφῆ ἐναντίον τοῦ Καντακουζηνοῦ, ὡς ἐκπροσώπου τῆς ἀριστοκρατίας.

Τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων Καντακουζηνοῦ καὶ λαοῦ φωτίζεται ἀρκετὰ ἀπὸ τὴν στάση πού κράτησε ὁ λαὸς τῆς Θεσσαλονίκης ἀπέναντί του. Ὁ συγγρ. στὸ ἡ' κεφάλαιο (σ. 86-102) μελετᾷ πρῶτα τὴν κοινωνικὴν κατάστασιν καὶ τὴν πολιτικὴν δραστηριότητα τοῦ λαοῦ τῆς Θεσσαλονίκης πρὶν καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἐμφυλίου πολέμου τοῦ 1341-1347. Κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἐμφυλίου πολέμου αὐξήθηκε στὴν Θεσσαλονικὴ ἡ δύναμις τῶν Ζηλωτῶν, οἱ ὅποιοι τηροῦν ἐχθρικὴν στάσιν ἀπέναντι τὸν Καντακουζηνό. Ἡ πόλις περιῆλθε στὰ χέρια τῶν Παλαιολόγων. Ὅπως δείχνουν τὰ γεγονότα τοῦ 1345 καὶ τοῦ 1350, καὶ ὁ λαὸς τῆς Θεσσαλονίκης ἦταν ἐχθρικὰ διατεθειμένος πρὸς τὸν Καντακουζηνό, ἡ στάσις ὅμως αὐτὴ δὲν ὀφείλονταν στὴν ἐπίδρασιν τῶν Ζηλωτῶν, πού πρέπει νὰ θεωρηθοῦν μόνον ὡς μιὰ μικρὴ ομάδα δημαγωγικῆ.

Οἱ θρησκευτικὲς καὶ θεολογικὲς διαμάχαι ἀσκήσαν πάντοτε μεγάλη ἐπίδρασιν στὴν ἐσωτερικὴν καὶ τὴν ἐξωτερικὴν πολιτικὴν ἐξέλιξιν τοῦ Βυζαντίου¹. Ὅπως ἡ εἰκονομαχία παλαιότερα, ἔτσι καὶ τὸν 14ο αἰῶνα ἡ ἡσυχαστικὴ ἔριδις διαίρεσε τὸ Βυζάντιον. Ἡ ἐπίδρασις πού εἶχε στὴν ἐσωτερικὴν πολιτικὴν τοῦ Βυζαντίου ὁ ἡσυχασμὸς πρὶν καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἐμφυλίου πολέμου καὶ ἡ θέσις πού ἔλαβε ὁ Καντακουζηνὸς ἀπέναντι στὸ ζήτημα αὐτὸ ἐξετάζονται στὴν τελευταία ἐνότητα, στὰ κεφάλαια θ'-ια' (σ. 103-137). Πρὶν ἀπὸ τὸ 1341 δὲν μαρτυρεῖται καμιὰ σχέση τοῦ Καντακουζηνοῦ μετὰ τὸν Παλαμᾶ. Μεταξὺ Ἰουνίου-Σεπτεμβρίου τοῦ 1341 συντελεῖται, κατὰ τὸν συγγρ., ἡ στροφὴ τοῦ Καντακουζηνοῦ πρὸς τὸν Παλαμᾶ, τὸν ὅποιο ἤθελε, φαίνεται, νὰ καταστήσῃ διάδοχον τοῦ πατριάρχου Ἰωάννη Καλέκα. Μετὰ τὴν φυγὴν τοῦ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν ὁ Καντακουζηνὸς χάνει τὴν ἀμεση ἐπιρροὴν στὴν ἐσωτερικὴν πολιτικὴν τῆς βασιλεύουσας. Ὁ συγγρ. ἐξετάζει προχωρώντας ἂν ἡ φιλοπαλαμιτικὴ στάσις τοῦ Καντακουζηνοῦ ἦταν ἀποφασιστικὴ γιὰ τὴν στάσιν τοῦ κλήρου καὶ τῶν μοναχῶν ὑπὲρ ἢ κατὰ τοῦ Καντακουζηνοῦ, καὶ καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ πολιτικὴ θέσις τοῦ κλήρου καὶ τῶν μοναχῶν ὑπῆρξε ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν στάσιν τοῦ Καντακουζηνοῦ ἀπέναντι τὸν ἡσυχασμό. Στὸ θ' κεφάλαιον ἐξετάζονται οἱ συνθήκαι πού προέκυψαν στὴν Κωνσταντινούπολιν μετὰ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ Καντακουζηνοῦ καὶ τὴν νίκην τοῦ ἡσυχασμοῦ μετὰ τὴν Σύνοδον τοῦ 1351. Ἐκεῖ εἶχαν δημιουργηθῆ ἐκκλησιαστικοὶ πολιτικοὶ σχηματισμοὶ ὑπὲρ ἢ κατὰ τοῦ Παλαμᾶ πού περιλάμβαναν διάφορα κοινωνικὰ στρώματα, καὶ γυναῖκες ἀκόμη. Εἶναι λάθος ἐπομένως, ὑποστηρίζει ὁ συγγρ. νὰ θεωροῦμε τὸν Παλαμᾶ ὡς ἐκπρόσωπον τοῦ βυζαντινοῦ μοναχισμοῦ. Πολιτικοὶ ὑπολογισμοὶ καὶ πιθανὸν προσωπικὲς πεποιθήσεις καὶ ἡ ἐπιρροὴ τῆς μητέρας του, Ζηλωτρίας τοῦ ἡσυχασμοῦ, ὤθησαν τὸν Καντακουζηνό ὑπὲρ τοῦ Παλαμᾶ.

Στὸ ἐπόμενο κεφάλαιον (σ. 113-122) γίνεται λόγος γιὰ τὴν τύχην τῶν ὀπαδῶν τοῦ ἡσυχασμοῦ κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἐμφυλίου πολέμου, γιὰ τὶς διαφορὰς ζυμώσεις καὶ γιὰ τὸν σχηματισμὸν πολιτικῶν φατριῶν στὴν βασιλεύουσα μεταξὺ

1. Βλ. Β. ΠΑΡΟΥΛΙΑ, "Die theologischen Auseinandersetzungen des 14. Jhts. in bezug auf die Integrationsprinzipien der Zeit (Ἐνακοίνωσις στὸ 14ο Βυζαντινολογικὸν Συνέδριον τοῦ Βουκουρεστίου, 1971). Ἐνακοινώσεις εἰς Διεθνῆ Συνέδρια, Ἀθήναι 1971, σ. 27-31.

Ἰουνίου 1345 καὶ Φεβρουαρίου 1347. Τὸ τέλος στὴν ἡσυχαστικὴ ἔριδα τὸ ἔδωκε ἡ Σύνοδος τοῦ 1351, ποὺ ἀποτελεῖ καὶ νίκη τοῦ ἡσυχασμοῦ καὶ τοῦ Καντακουζηνοῦ (βλ. κεφ. ια', σ. 123-137).

Ὁ συγγρ. κλείνει τὸ βιβλίον του μὲ μιὰ διερεύνηση τῆς σύνθεσης καὶ τῆς σημασίας τῆς «Gefolgschaft» (κεφ. ιβ', σ. 138-155), ἡ ὁποία στὴν Ἱστορία τοῦ Καντακουζηνοῦ ἀναφέρεται ὡς *ἐταιρεία, συνωμοσία, φατρία, σύστημα*. Ὁ συγγρ. παρατηρεῖ ὅτι τὰ μέλη τῆς «Gefolgschaft» βρίσκονταν σὲ σχέση ὑπηρεσίας καὶ οἰκονομικῆς ἐξάρτησης ἀπὸ τὸν ἀρχηγό. Ὁ ὄρκος δὲν ἀποτελοῦσε ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴ συνάψή της, ὅπως συνέβαινε μὲ τὴ ρωμαϊκὴ «amicitia».

Τὸ βιβλίον τοῦ G. Weiss, παρ' ὅλες τὶς μικροελλείψεις καὶ ἀβλεψίες ποὺ ἔχουν ἐπισημανθῆ ἄλλοι¹ καὶ τὴν ἐλάχιστη ἀναφορά στὴ δραστηριότητα τοῦ Καντακουζηνοῦ ὡς μοναχοῦ, ἀποτελεῖ μιὰ πολὺτιμη προσφορά στὴ μελέτη ὅχι μόνο τῆς πολυσχιδοῦς αὐτῆς προσωπικότητας, ἀλλὰ καὶ γενικότερα τῆς δομῆς τῆς κοινωνίας τοῦ 14ου αἰώνα, τῆς στάσης τοῦ λαοῦ ἀπέναντι τῶν πολιτικῶν καὶ θρησκευτικῶν κινήματων, καὶ τῆς σύνθεσης τῶν πολιτικῶν φατριῶν καὶ σχηματισμῶν κατὰ τὸν 14ο αἰώνα.

Α. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ

Π. Δ. Μαστροδημήτρη, Νικόλαος Σεκουνδινός (1402-1464). Βίος καὶ ἔργον. Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῶν Ἑλλήνων λογίων τῆς Διασπορᾶς. Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορία, Ἀθήναι 1970. 8ο, σσ. 277, 9 πίνακες. (Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπλόου 9).

Κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια πληθαίνουν οἱ μονογραφίες γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργον τῶν Ἑλλήνων λογίων, ποὺ λίγο πρὶν ἢ εὐθὺς μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατέφυγαν στὴ Δύση καὶ συνέβαλαν μὲ ποικίλους τρόπους στὴ διάδοση τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων καὶ στὴ φιλολογικὴ κίνηση τῆς ἐποχῆς. Ἄν καὶ λείπουν ἀκόμη τέτοιες μελέτες γιὰ μερικοὺς κορυφαίους ἐκπροσώπους τοῦ κύκλου αὐτοῦ (Γεώργιο Τραπεζούντιο, Θεόδωρο Γαζῆ) καὶ γιὰ ἀρκετοὺς ἀπὸ τοὺς «ἐλάσσονες», φαίνεται πάντως πῶς δὲν θὰ εἶναι μακριὰ ἡ ἡμέρα ποὺ θὰ μπορέσουμε νὰ ἀποτιμήσουμε συνολικὰ πιά καὶ ὀριστικὰ τὴ συμβολὴ τῶν λογίων αὐτῶν στὸ κίνημα τῆς Ἀναγεννήσεως. Γιατὶ τὸ ζήτημα αὐτὸ δὲν εἶναι ἀκόμη λυμένο: Ἐνῶ δηλαδὴ τὸν περασμένο αἰώνα ἡ συρροὴ τῶν τελευταίων αὐτῶν Βυζαντινῶν λογίων στὴν Ἰταλία θεωρήθηκε ὡς γενεσιουργὸ σχεδὸν αἴτιο τῆς Ἀναγεννήσεως, ἀργότερα, ὅταν οἱ νεώτεροι ἱστορικοὶ ἔπαψαν πιά νὰ βλέπουν τὴν Ἀναγέννηση σὰν ἓνα φιλολογικὸ καὶ καλλιτεχνικὸ κυρίως κίνημα, ἡ σημασία ποὺ ἀποδόθηκε στὴν ἑλληνικὴ συμμετοχὴ στὸ κίνημα αὐτὸ περιορίσθηκε σημαντικὰ, εἶναι δὲ δύσκολο νὰ ἐπιχειρηθῇ ἀναθεώρηση τοῦ ζητήματος πρὶν ἀποκτήσουμε ἐμπεριστατωμένες μελέτες γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση τῶν λογίων αὐτῶν Ἑλλήνων τῆς Διασπορᾶς.

1. Βλ. βιβλιοκρισίες G. SCHMAZBAUER, Βυζαντινὰ 2 (1970) 418-423, J. MEYENDORFF, BZ 64 (1971) 116-118, H. HUNGER, JÖB 20 (1971) 342.

Ὁ Νικόλαος Σεκουνδινός, πού εἶναι τὸ θέμα τῆς διατριβῆς τοῦ κ. Μαστροδημήτρη, εἶναι μιὰ ἰδιότυπη περίπτωση "Ἑλληνα λογίου τῶν χρόνων αὐτῶν. Στὸ ἱστορικό προσκήνιο ἐμφανίζεται σὲ ὠριμὴ σχετικὰ ἡλικία, τὸ 1430, ὅταν βαριά τραυματισμένος συλλαμβάνεται αἰχμάλωτος κατὰ τὴν ἄλωση τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Ἀργότερα ἀπελευθερώνεται καὶ καταφεύγει στὴν Εὐβοία, ὅπου διορίζεται σὲ κάποια ὑπηρεσία τῆς βενετικῆς διοικήσεως τοῦ νησιοῦ. Κατὰ τὴ Σύνοδο τῆς Φλωρεντίας διακρίθηκε ὡς διερμηνεὺς καὶ ἐπαινέθηκε καὶ ἀπὸ τίς δυὸ πλευρὲς γιὰ τὴν ἀμεροληψία καὶ τὴ μεταφραστικὴ του δεξιότητα. Τότε, φαίνεται, προσχώρησε στὴ δυτικὴ ἐκκλησία. "Υστερ" ἀπὸ μιὰ σύντομη παραμονή του στὴν Εὐβοία, ἐγκαταστάθηκε ὀριστικὰ στὴν Ἰταλία, ὅπου ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του (1464) ὑπηρέτησε ὡς παπικὸς γραμματέας καὶ ἀργότερα ὡς διπλωματικὸς καὶ διοικητικὸς ὑπάλληλος τῆς Βενετίας.

Ἡ κορυφαία στιγμή τῆς σταδιοδρομίας του, καὶ πάντως ἡ πιὸ ἐνδιαφέρουσα ἀπὸ ἐλληνικῆς πλευρᾶς, ἦταν ἡ συμμετοχή του στὴ Σύνοδο τῆς Φλωρεντίας. Μὲ βάση τὸ γεγονός αὐτὸ ὁ συγγρ. διαρθρώνει τὸ Α' μέρος τοῦ βιβλίου του: Κεφ. α': Τὰ γενεαλογικὰ (σ. 19-29), Κεφ. β': Τὰ πρὸ τῆς Συνόδου τῆς Φλωρεντίας (σ. 30-34), Κεφ. γ': Ὁ Σεκουνδινὸς εἰς τὴν Σύνοδο τῆς Φλωρεντίας (σ. 35-46), Κεφ. δ': Τὰ μετὰ τὴν Σύνοδο (σ. 47-100), Κεφ. ε': Οἱ ἀπόγονοι τοῦ Ν. Σεκουνδινοῦ (σ. 101-112). Τὸ συγγραφικὸ του ἔργο ἐξετάζεται στὸ δεύτερο μέρος τῆς διατριβῆς (σ. 115-223): Κεφ. α': Ἡ χειρόγραφος παράδοσις τῶν ἔργων τοῦ Σεκουνδινοῦ (ὅπου γιὰ τοὺς τρεῖς λατινικοὺς κώδικες πού παραδίδουν τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν ἔργων του), Κεφ. β': Διαίρεσις τοῦ ἔργου (σὲ κατηγορίες), Κεφ. γ': Τὸ πρωτότυπον ἔργον (μιὰ "Ἐκθεση τοῦ Σεκουνδινοῦ περὶ τῆς διπλωματικῆς ἀποστολῆς" του στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1453, ἐξήντα ἔξι ἐπιστολές, ἓνα ἱστορικὸν ἔργον περὶ τῆς καταγωγῆς τῶν Ὀθωμανῶν, τέσσερις φιλοσοφικὲς καὶ τρεῖς θεολογικὲς πραγματεῖες, δύο ρητορικὰ ἔργα), Κεφ. δ': Τὸ μεταφραστικὸν ἔργον (μεταφράσεις δύο λόγων πού ἐκφωνήθησαν στὴ Σύνοδο τῆς Φλωρεντίας καὶ διαφόρων ἀρχαίων ἐλληνικῶν κειμένων: Ὀνησάνδρου, Δημοσθένη, Πλουτάρχου).

Μερικὰ ἀπὸ τὰ ἔργα αὐτὰ τοῦ Σεκουνδινοῦ — ἡ "Ἐκθεση, ἡ περὶ Ὀθωμανῶν διατριβή, πού εἶναι καὶ τὰ σπουδαιότερα — ἔχουν ἤδη ἐκδοθῆ, τὰ περισσότερα ὅμως εἶναι ἀνέκδοτα. Ὁ συγγρ. μᾶς δίνει λεπτομερῆ ἀνάλυση τοῦ περιεχομένου των, παραθέτοντας συχνὰ καὶ ἐκτενῆ ἀποσπάσματα, ἐνῶ στὸ Παράρτημα τοῦ βιβλίου ἐκδίδει, μαζὶ μὲ ἄλλα κείμενα πού ἀναφέρονται στὸν Σεκουνδινόν, καὶ δύο ἀνέκδοτες ἕως τῶρα ἐπιστολές του.

Σχετικὰ μὲ τὸ συγγραφικὸ ἔργον τοῦ Σεκουνδινοῦ ἀξιοσημεῖωτο καὶ δυσερμηνευτο εἶναι τὸ γεγονός ὅτι στὸ σύνολό του σχεδὸν (ἐκτὸς ἀπὸ τέσσερις ἐπιστολές) εἶναι γραμμένον στὰ λατινικά. Κι ἐδῶ ἔγκειται ἡ ἰδιοτυπία τοῦ λογίου τούτου. Πολλοί, βέβαια, "Ἑλληνες πρόσφυγες στὴν Ἰταλία ἔγραψαν στὰ λατινικά, ἀφοῦ ὁ κύκλος τῶν οὐμανιστῶν, στοὺς ὁποίους κυρίως ἀπευθύνονταν, ἦταν περισσότεροι ἐξοικειωμένος μὲ τὴ γλώσσα αὐτή, ὅπως δὴ ποτε ὅμως στὴν ἰδιωτικὴ τους ζωῆ, ὅταν ἤθελαν νὰ ἐπικοινωνήσουν μὲ συγγενεῖς καὶ συμπατριῶτες ἢ νὰ ἐκφράσουν τὰ αἰσθήματά τους, χρησιμοποιοῦσαν τὴν ἐλληνική. Ἀντίθετα, στὴν περίπτωση τοῦ Σεκουνδινοῦ βλέπουμε ἓναν "Ἑλληνα λόγιον πού ἐκφράζεται ἀνετώτερα στὰ λατινικά: γράφει στὸ γιό του γιὰ οἰκογενειακὰ ζητήματα λατινιστὶ καὶ ἀκόμη, σὲ μιὰ ἐπιστολή του στὸν Βησσαρίων-

να, θρηγεί τὸν αἰφνίδιο θάνατο τῆς γυναίκας του καὶ τριῶν παιδιῶν του ἐπίσης λατινιστί. Εἶναι μιὰ περίπτωσις γλωσσικῆς ἀλλοτριώσεως, πού οὔτε ἡ πολυχρόνια ἀναστροφή τοῦ Σεκουνδινοῦ μὲ ξένους, οὔτε ἡ προσχώρησή του στὴ ρωμαϊκὴ ἐκκλησία μπορεῖ, νομίζω, νὰ ἐξηγήσῃ.

Γιὰ τὴ συγγραφὴ τῆς διατριβῆς του ὁ συγγρ. ἐργάσθηκε, ὅπως γράφει καὶ ὁ ἴδιος στὸν Πρόλόγόν του, μιὰ δόκιλη δεκαετία. Εἶναι φανερό ἄλλωστε —καὶ ἀπὸ τὴν ἐκτενῆ βιβλιογραφία πού χρησιμοποιεῖ καὶ ἀπὸ τὸν πίνακα τῶν ἐρευνηθέντων χειρογράφων καὶ ἐγγράφων— πόσο χρόνο διέθεσε καὶ πόσο μόχθο κατέβαλε ὁ συγγραφέας γιὰ τὴν ἀναζήτησι καὶ τὴν ἐκμετάλλευσιν κάθε γνωστῆς ἢ πιθανῆς πηγῆς πληροφοριῶν γιὰ τὸ θέμα του. Μπόρεσε ἔτσι νὰ φωτίσῃ, συχνὰ ὡς τὴν τελευταία τους λεπτομέρεια, τίς διαφορὰς φάσεις τῆς ἰδιωτικῆς καὶ τῆς ἐπαγγελματικῆς ζωῆς τοῦ Σεκουνδινοῦ καὶ νὰ ἐπιλύσῃ τὰ σχετικὰ μὲ τὴ συγγραφικὴ του δραστηριότητα φιλολογικὰ προβλήματα.

Δύο μόνο παρατηρήσεις ἔχω νὰ σημειώσω γιὰ ἐντελῶς δευτερεύοντα ζητήματα: α) Ὁ Κασσανδρινὸς Παλαιολόγος (σ. 48) δὲν ἦταν ἀδελφὸς τοῦ αὐτοκράτορα Ἰωάννη Η', β) τὸ βεβαιωτικὸ γράμμα τοῦ πατριάρχου Γενναδίου Σχολαρίου, μὲ χρονολογία 23 Ἰουλίου 1456, γιὰ τὴ γνησιότητα τοῦ ὁποῦ ἀμφιβάλει ὁ συγγρ. (σ. 222-223), εἶναι ἀσφαλῶς πλαστό, ἀφοῦ ἤδη στὶς 12 Μαΐου 1456 ὁ Γεννάδιος μαρτυρεῖται στὸ "Ἅγιον Ὄρος ὡς π ρ ὠ η ν πατριάρχης (βλ. ΓΕΡΜΑΝΟΥ ΣΑΡΔΕΩΝ, Συμβολὴ εἰς τοὺς πατριαρχικοὺς καταλόγους Κωνσταντινουπόλεως, Κωνσταντινούπολη 1935, σ. 3-4).

X. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ

Place Names of Southwest Peloponnesus, by D. Georgacas and W. A. McDonald, Register and Indexes. Distributed 1967 by the University of Minnesota Press, Minneapolis. 80, σσ. 403.

Πρόκειται γιὰ ἐπιστημονικὴ δημοσίευσιν τοπωνυμολογικοῦ ὕλικου ἀπὸ τὴ νοτιοδυτικὴ Πελοπόννησο καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ μιὰ ἔκτασιν πού περιλαμβάνει τρεῖς σημερινὲς ἐπαρχίες: α) τῆς Ὀλυμπίας (τοῦ νομοῦ Ἡλείας), β) τῆς Τριφυλίας, καὶ γ) τῆς Πυλίας (τοῦ νομοῦ Μεσσηνίας). Ἡ ἐργασία χωρίζεται στὰ ἐξῆς μέρη: I. Εἰσαγωγή (σ. 3-20 καὶ σ. 21-40), II. Βιβλιογραφία (σ. 41-54), III. Ἐξήγησι βραχυγραφιῶν (σ. 55-56), IV. Κατάλογοι κέντρων (σ. 57-80), V. Κατάλογος τοπωνυμιῶν (σ. 89-361), VI. Εὐρετήρια μὴ ἀρκτικῶν στοιχείων (σ. 363-403) καὶ VII. Χάρτες (σ. 81-87).

¹Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν εἰσαγωγή, πού εἶναι γραμμὴν στὴν ἀγγλικὴ γλῶσσα (σ. 3-20) καὶ ἐπαναλαμβάνεται μεταφρασμένη καὶ στὴν Ἑλληνικὴ (σ. 21-40), τὰ ἄλλα μέρη τοῦ βιβλίου εἶναι κυρίως γραμμὲν στὴν Ἑλληνικὴ. Μόνο οἱ τίτλοι δηλαδὴ καὶ τὰ σχόλια τῶν ἄλλων κεφαλαίων προτάσσονται στὴν Ἀγγλικὴ καὶ μεταφράζονται ἔπειτα, ὅχι πάντοτε πιστά, καὶ στὴν Ἑλληνικὴ· π.χ. σ. 78: 4. Centers of Albanian speech and influence - Κέντρα Ἀλβανόφωνα τώρα καὶ ἄλλοτε. Ἐπίσης ὁ τίτλος καὶ ὁ ψευδοτίτλος τοῦ βιβλίου εἶναι γραμμὲν στὰ ἀγγλικά, ἐνῶ τὰ περιεχόμενα, τὰ ὁποῖα περιέχουν καὶ τὸν τίτλον, ἐπαναλαμβάνονται καὶ στὴν Ἑλληνικὴ. Οἱ βραχυγραφίες εἶναι σὲ μεικτὴ γλῶσσα,

ἀλλὰ μόνο οἱ ἑλληνικὲς ἐπεξηγοῦνται καὶ στὴν Ἀγγλική, π.χ. βλ. = βλέπε see, ἀλλὰ fr. = from. Οἱ χάρτες εἶναι μόνο στὴν Ἀγγλική. Τὸ κυριότερο μέρος τοῦ βιβλίου, δηλαδὴ οἱ κατάλογοι τῶν κέντρων (Μέρος IV) καὶ τῶν κυρίως τοπωνυμίων (Μέρος V), εἶναι γραμμένο στὰ Ἑλληνικά, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀρβανίτικα τοπωνύμια, τὰ ὁποῖα (ὄχι πάλι ὅλα) εἶναι γραμμένα καὶ φωνητικῶς μὲ λατινικοὺς χαρακτῆρες. Σ' αὐτὰ ὑπάρχει δίπλα τὸ τοπωνύμιο στὰ Ἑλληνικά καὶ ἐπεξηγεῖται καὶ ἀγγλικά.

Τὸ IV Μέρος, τὸ ὁποῖο περιλαμβάνει τοὺς καταλόγους τῶν κέντρων, δηλαδὴ τῶν κωμοπόλεων ἢ χωριῶν ἢ ἀκόμα καὶ μεγάλων περιφερειῶν στὰ ὁποῖα ἀνήκει κάθε τοπωνύμιο, ὑποδιαιρεῖται σὲ τέσσερα μέρη. Στὸ πρῶτο (1) περιλαμβάνεται ὁ κατάλογος τῶν κέντρων σὲ ὅλους τοὺς τυχόν εὐχρηστους τύπους καὶ μὲ ἀρίθμηση ἀπὸ τὸ 1 ὡς τὸ 303. Δίπλα σὲ κάθε λῆμμα ὑπάρχει ἡ παραπομπή στὸν ἀντίστοιχο χάρτη, π.χ. 59 Μούντριζα ἢ (Μούνδριζα, Γρύλλος) I Δ 3, πού σημαίνει: στὸ χάρτη I, στὸ σημεῖο Δ ὀριζοντίως, 3 καθέτως, πρβ. 152 Μεσοχώρι (Μεσοχώρι) τὸ (Μεσοχώριον) III E 19, 169 Μύλοι οἱ (Περιβόλια, Περβόλια) II Δ 10 κλπ. Στὸ δεύτερο μέρος (2) ὑπάρχει ὁ κατάλογος τῶν κέντρων μὲ τὸ κοινὸ ὄνομα, μὲ ἀλφαβητικὴ σειρὰ καὶ μὲ παραπομπή στὴν ἀρίθμηση τοῦ πρώτου μέρους (1), π.χ. Μούντριζα 59, Μισοχώρι 452, κλπ. Τὸ τρίτο (3) μέρος εἶναι ὁ κατάλογος τῶν κέντρων μὲ τὸ ἐπίσημο (ἢ καθαρουουσιάνικο) ὄνομα τοῦ κέντρου καὶ μὲ παραπομπή πάλι στὴν ἀρίθμηση τοῦ πρώτου μέρους, π.χ. Μούνδριζα ἢ 59 Γρύλλος ὁ (Μούντριζα) 59, Μεσοχώριον (Μεσοχώρι) 152 κλπ. Στὸ τέταρτο (4) μέρος καταχωρίζονται τὰ ἀρβανίτικα κέντρα (ἀρβανιτοχώρια).

Τὸ V Μέρος ἀποτελεῖ τὴν κυρίως ἐργασία. Καταχωρίζεται ἐδῶ ὅλο τὸ συγκεντρωμένο τοπωνυμιολογικὸ ὕλικὸ τῶν τριῶν ἐπαρχιῶν μὲ ἀλφαβητικὴ σειρὰ, ἀλλὰ καὶ μὲ ἀρίθμηση ἀπὸ τὸ 1 ὡς τὸ 8709 γιὰ τὰ ἑλληνικὰ τοπωνύμια, καὶ ἀπὸ τὸ 8710 ὡς τὸ 9489 γιὰ τὰ ἀρβανίτικα τοπωνύμια. Συγγενικοὶ τύποι τοπωνυμίων μπαίνουν κάτω ἀπὸ ἕνα λῆμμα μὲ προτίμηση τὸν συνηθέστερο τύπο τῆς κοινῆς Νεοελληνικῆς, π.χ. 866-9: Βαμπακιά . . . Μπαμπακιά . . . οἱ Βαμπακιῆς . . . Μπαμπακιῆς (σ. 110), 896-902 Βαρικὸς . . . βαρκὸς . . . οἱ Βαρκοὶ . . . τὸ Βαρικὸ . . . Βαρκὸ . . . τὰ Βαρικά . . . Βαρκά (σ. 11). Δίπλα στὸ τοπωνύμιο μπαίνει ὁ ἀριθμὸς τοῦ κέντρου (κωμοπόλεως ἢ χωριοῦ κλπ.) στὸν ὁποῖο ἀριθμὸ ἀνήκει τὸ τοπωνύμιο. Ἔτσι ἡ ἀρίθμηση τῆς ὑποδιαιρέσεως I τοῦ IV Μέρους, πού εἶδαμε, ἂν τὸ ἴδιο τοπωνύμιο ὑπάρχει σὲ δύο, τρία ἢ περισσότερα κέντρα, φαίνεται ἀπὸ τοὺς ἀριθμοὺς πού ἀκολουθοῦν, π.χ. 866-9. Βαμπακιά ἢ, 6. 8. 9. 101. 126. 136. 138. 141 κλπ.

Τὸ VI Μέρος εἶναι εὐρετήριο, στὸ ὁποῖο καταχωρίζονται καταλήξεις καὶ δεύτερα συνθετικά ἢ μέρη φράσεων ἐνὸς τοπωνυμίου, μὲ ἀλφαβητικὴ σειρὰ καὶ δίπλα ὁ ἀριθμὸς πού παραπέμπει στὴν ἀρίθμηση τοῦ V Μέρους τοῦ καταλόγου τῶν τοπωνυμίων· π.χ. -άγρα 1238 (=Βυθάγρα ἢ, 126. 144), -ματέϊκο 4571 (=Μαυροματέϊκο ποτάμι, τό, ἐπ. Ὀλυμπίας . . .), μεριά ἢ, 4727 (=Μέσα μεριά, 26). Πρβ. σ. 386-387 γιὰ τὰ τοπωνύμια μὲ τὴ λ. ράχη, π.χ. -ράχη, -'ραχη, -ράχες, -'ραχες, -ράχι τό, -ράχια, -'ραχο, ραχούλα, -ραχούλι, -ραχούλια ὅπου ὑπάρχουν πάνω ἀπὸ διακόσιες παραπομπές.

Στὴν Εἰσαγωγή οἱ συγγραφεῖς τονίζουν ὅτι κύριος σκοπὸς τῆς ἐργασίας

τους είναι (ανά θέσουν στη διάθεση τῶν ἐνδιαφερομένων ἐπιστημόνων τοπωνυμολογικό ὕλικό . . .) καὶ ὅτι παράλληλα ἡ ἐργασία τους μπορεῖ (ανά κεντρούση τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ παρόμοιες ἐντατικές μελέτες καὶ γιὰ ἄλλες περιοχές τῆς Ἑλλάδος).

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν προσφορὰ ἄφθονου τοπωνυμολογικοῦ ὕλικου ἀπὸ τὴ νοτιοδυτικὴ Πελοπόννησο, τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον μέρος τῆς ἐργασίας αὐτῆς τῶν Δ. Γεωργακά καὶ McDonald εἶναι ὁ πρωτότυπος τρόπος τῆς παρουσιάσεώς του. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ πολύπλοκη χρῆση τῶν διαφόρων καταλόγων μὲ τις ἀριθμήσεις καὶ τὴν ἀλφαβητικὴν σειρά, ποὺ εἶδαμε, στὴν ἀρχή, φέρνει κάποια σύγχυση στὸν ἀσυνήθιστο σὲ τέτοιου εἴδους ἐργασίες ἀναγνώστη. Θὰ ἦταν ὅμως ἄδικο νὰ μὴν ἀναγνωρίσουμε ὅτι μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν κατατοπίζεται ἐπὶ τέλους ὁ ἀναγνώστης μὲ μεγαλύτερη πληρότητα καὶ ἀκρίβεια, κυρίως ἀπὸ ἀποψη γεωγραφικὴ, πράγμα ποὺ ὡς τώρα δὲν γινόταν, καὶ ὅτι μπορεῖ ἀκόμα νὰ βοηθηθῆ ἀποτελεσματικά, προκειμένου νὰ πιστοποιήσῃ τὰ συγγενικά καὶ μάλιστα τὰ ὄχι μονολεκτικά τοπωνύμια καὶ σὲ ἄλλες περιοχές — καὶ σὲ ποιῆς — τῆς χώρας μας. Ἡ γεωγραφικὴ κατατόπιση τοῦ ἀναγνώστη γίνεται μάλιστα ἀκόμα ἀκριβέστερη μὲ τὸν κατάλογο τῶν ἐπίσημων ὀνομάτων τῶν «κέντρων», ἔτσι ὥστε ἡ ταύτιση τῶν ὀνομάτων (τῶν «κέντρων») νὰ κατοχυρώνεται ἐντελῶς μὲ τὴ βοήθεια τῶν χαρτῶν.

Οἱ συγγρ. ἀναφέρουν στὴ σ. 34 ὅτι στὰ ἑλληνικά τοπωνύμια ξενικῆς καταγωγῆς περιλαμβάνονται τοπωνύμια ἰταλικῆς, σλαβικῆς, ἀλβανικῆς καὶ τουρκικῆς ἀρχῆς. Ἐνῶ ὅμως τὰ ἀλβανικά τὰ πραγματεύονται ξεχωριστά, δὲν κάνουν καμιὰ ἀπόπειρα νὰ δηλώσουν, τουλάχιστο ὅπου εἶναι κατορθωτό, καὶ τῶν ἄλλων ξενικῶν τοπωνυμίων τὴν καταγωγή. Δὲν θὰ ἦταν δηλαδὴ ἄσκοπο νὰ δῆλωναν τὴν ξενικὴ προέλευση ἐκείνων, ὅσα ὑπέπεσαν στὴν ἀντίληψή τους, ὅτι ἐτυμολογικὰ ἀνήκουν σὲ μιὰ ἀπὸ τις παραπάνω γλώσσες. Στὴν περίπτωσιν αὕτῃ τὸ ὕλικό δίνεται χωρὶς σχόλια, πράγμα τὸ ὁποῖο ἄλλωστε τὸ δηλώνουν οἱ συγγρ. στὸν πρόλογο τοῦ βιβλίου τους (πρβ. σ. 15 καὶ 34). Ὡστόσο γίνεται μιὰ ἐξαιρέση. Δηλώνεται ἡ παραγωγή τοῦ τοπωνυμίου μόνο ἀπὸ κύρια ὀνόματα καὶ ἐπώνυμα, π.χ. σ. 205 5168: Μπέρεκλα τοῦ (τό, ἦ) . . . [πρβ. ὄν. Μπέρεκλας, Μπερεκλῆς . . . Περικλῆς . . .], σ. 185 4302, Μαδουρείκα τά, 194 [πρβ. ὄν. Μαδοῦρος], σ. 187 4365. Μάλιαρη τοῦ, 141. 251 || πρβ. ἐπών. Μάλιαρης] κλπ.

Στὴν ἐργασία αὕτῃ τῶν Γεωργακά - McDonald θὰ ἤθελα νὰ κάμω ἐπίσης τις ἀκόλουθες δύο παρατηρήσεις. Ἡ πρώτη ἀφορᾷ τὸν κ. Γεωργακά, γιατί, ὅπως δηλώνεται στὴ σ. 24, εὐθύνεται γιὰ τὴ μετάφραση τῆς Εἰσαγωγῆς στὰ Ἑλληνικά.

Στὴ σ. 31 ὁ κ. Γεωργακάς ἀναφέρει τύπο ἢ τύπους τῆς Τοπικῆς (ἐνν. πτώσεως), μεταφράζοντας τὸ locative form τοῦ ἀγγλικοῦ κειμένου. Πρόκειται γιὰ τὰ ἐμπρόθετα ἄρθρα *στόν, στοῦ* κλπ., ποὺ συνοδεύουν συχνὰ τὰ ἑλληνικά τοπωνύμια. Μποροῦμε ὅμως νὰ μιλοῦμε γιὰ τοπικὴ πτώση στὰ ἑλληνικά χωρὶς νὰ παρεξηγηθοῦμε; (Ἡ Ἰνδοευρωπαϊκὴ Τοπικὴ πτώση χάθηκε νωρὶς στὴν Ἑλληνικὴ). Θὰ ἦταν μᾶλλον καλύτερα νὰ χρησιμοποιήσουμε ἐδῶ τὸν γνωστὸ ὄρο «ἐμπρόθετα ἄρθρα»¹.

1. Πρβ. στὴ σ. 23 τὴ μετάφραση τοῦ ἀγγλικοῦ «Some new material» (σ. 57) μὲ τὴν ἀδόκιμη ἑλληνικὴ ἔκφραση «μερικὸ νέο ὕλικό», καὶ στὴ σ. 27 τὴ φράση «τὰ τοπωνύμια κάθε κέντρου εἶναι συνήθως συγκεντρωμένα ἐν τῷ κέντρῳ ἕως ἑξὶ χιλιομέτρων» (ἀγγλ.

Ἡ δεύτερη ἀφορὰ γενικότερα τὸ βιβλίον. Ἄν καὶ παράρτημα τῶν «Πελοποννησιακῶν», δηλ. ἐλληνικοῦ περιοδικοῦ, ὥστόσο ὁ τίτλος του στὸ ἐξώφυλλο εἶναι μόνον στὴν ἀγγλικὴ γλώσσα. Δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἔμπαινε τουλάχιστο καὶ ὁ ἐλληνικὸς τίτλος; Ἀκόμα καὶ ἡ δόξα ὅτι πρόκειται γιὰ παράρτημα τῶν «Πελοποννησιακῶν» εἶναι σὲ ἀγγλικὴ γλώσσα καὶ βρίσκεται σὲ ἀπόκρυφο μέρος (πίσω ἀπὸ τὸν ψευδοτίτλον). Μήπως ἐπειδὴ ἡ ἔκδοσις χρηματοδοτήθηκε ἀπὸ ξένον Πανεπιστήμιον; (Καὶ νὰ σκεφθῆ κανεὶς ὅτι τυπώθηκε στὴν Ἑλλάδα).

Σημασία πάντως ἔχει ἡ προσφορὰ τοῦ πλουσιότατου καὶ σχεδὸν ἐξαντλητικοῦ τοπωνυμολογικοῦ ὕλικου, ὅπως τονίζουν καὶ οἱ ἐκδότες στὸν πρόλογόν τους. Καὶ δὲν εἶναι μόνον ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ εὐπρόσδεκτη. Προέρχεται ἀπὸ σχετικὰ μικρὸ χῶρον τῆς Πελοποννήσου (μόνον ἀπὸ τρεῖς ἐπαρχίες), γι' αὐτὸ καὶ δείχνει πόσες ἀνάλογες τέτοιες ἐργασίες θὰ χρειασθῆ νὰ γίνουν γιὰ νὰ καλυφθῆ ὁ χῶρος ὅλης τῆς Ἑλλάδος. Ἀλλὰ μιὰ τέτοια ἐργασία δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἔργο δύο μόνον ἀνθρώπων. Θὰ χρειασθῆ πολλοὺς μιμητάς, ὅπως ἐλπίζουν καὶ εὐχονται οἱ δύο συγγραφεῖς.

A. I. ΘΑΒΩΡΗΣ

Vincenzo Mascaro, Poesia e cultura nella Grecia d'oggi, Peloritana editrice, Messina 1969. 8ο, σσ. 167. («I Sentieri», Nuova Collana di problemi e ricerche, 4).

Ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ βιβλίου (σ. 7-12), ἀφοῦ πιστοποιήσῃ τὴν ἀνθήσῃ τῶν νεοελληνικῶν σπουδῶν στὴν Ἰταλία, ποῦ ἄρχισε μετὰ τὸν τελευταῖον πόλεμον, τονίζοντας σωστὰ τὴ συμβολὴ σ' αὐτὸ τὸ γεγονός τοῦ Bruno Lavagnini, κλείνει μὲ μιὰ διατυπωμένη πλάγια πρόσκλησις πρὸς τὸν Ἰταλὸ ἀναγνώστη: «δὲν εἶναι χάσιμο χρόνου ἢ μελέτη τῆς νεοελληνικῆς γλώσσας, κτλ.» (σ. 11). Αὐτὴ ἡ τελευταία ἀκριβῶς παράγραφος (ποῦ στὸν σημερινὸ Ἕλληνα ἀφήνει μιὰ γεύσις συγκινητικῆς «διαφημιστικῆς» ἀφέλειας) μὲ κάνει νὰ σκεφθῶ ὅτι (ἢ βασικὴ ἴσως) πρόθεσις τοῦ Σικελοῦ φιλόλογου εἶναι νὰ γράψῃ ἕνα συνθετικὸ ἔργο, ποῦ νὰ κινῆται μὲ ἀνεση ἀνάμεσα στὸ αὐστηρὰ ἐπιστημονικὸ καὶ στὸ σωστὰ ἐκλαϊκευτικὸ (ὁ δεύτερος ὅρος δὲν ὑποδηλώνει καθόλου ὑποχωρήσεις ἀπέναντι σ' ἕνα ἀμφίβολον γοῦστο, ὅπως κάνουν ὅσοι «ἐκλαϊκευτές» — σὲ εἰσαγωγικὰ αὐτοῖ — ὑποτιμοῦν τὸν μέσον — ὅπως τὸν ἀποκαλοῦν — ἀναγνώστη). Ἢ μὴ μποροῦσαμε νὰ ποῦμε ὅτι ὁ συγγρ. θέλησε νὰ κἀνῃ ἕνα βιβλίον τιμῆς καὶ προπαγανδιστικόν, ἂν ἦταν δυνατὸ τὰ ἐπίθετα αὐτὰ νὰ γειτονέψουν, ἂν δηλ. τὸ δεύτερον δὲν εἶχε κατὰ κόρον χρησιμοποιοθῆ γιὰ λίγο ἢ πολὺ κεκαλυμμένες ἀπόπειρες ἐνὸς ποικιλόμορφου σκοταδιστικοῦ πειθαναγκασμοῦ. Καὶ πρέπει νὰ ποῦμε ἀπὸ τὴν ἀρχὴν ὅτι ὁ κ. Mascaro πετυχαίνει τοὺς στόχους του — ὡς ἕνα σημεῖον.

Ἄς δοῦμε σύντομα τὰ περιεχόμενα τοῦ βιβλίου: Τὸ πρῶτον μισὸν τὸ καλύπτουν δύο μελέτες: μία γιὰ τὸ δημοτικὸν τραγοῦδι (σ. 13-49) καὶ μία γιὰ τὴν

σ. 9 The toponyms of each center are clustered usually within a radius of three to six kilometers).

«Σύγχρονη έλληνική ποίηση» (σ. 51—77). Ἀποτελοῦν καὶ οἱ δύο ἀρκετὰ σωστὲς καὶ κατατοπιστικὲς εἰσαγωγὲς στὰ θέματα αὐτά. Ἡ πρώτη δημοσιεύτηκε τὸ 1956 σὲ περιοδικὸ (βλ. σ. 12, ὑπόσημ. 14)· ἡ δεύτερη εἶναι, ὅπως φαίνεται, γραμμένη εἰδικὰ γιὰ τὸ βιβλίον αὐτό. Ἀκολουθοῦν (σ. 79-118) πέντε μικρὰ μελετήματα, «profilo», γιὰ ἰσάριθμους νεοέλληνες λογοτέχνες (βλ. παρακάτω), καὶ τὸ βιβλίον κλείνει μὲ «Παράρτημα μεταφράσεων - ποιητικὰ ντοκουμέντα» (σ. 119-154), καὶ μὲ τοὺς πίνακες ὀνομάτων καὶ περιεχομένων.

Ἀντιρρήσεις θὰ εἶχε κανεὶς κυρίως γιὰ τὸν τίτλον τοῦ βιβλίου: εἶναι τόσο γενικευτικὸς καὶ προκαλεῖ τόσες προσδοκίες, ὥστε, ὅταν δίπλα στὰ μικρὰ μελετήματα (profilo) γιὰ τὸν Παλαμᾶ καὶ τὸν Καβάφη, συναντᾶς σελίδες ἀφιερωμένες στὸν Σπ. Μελά, τὸν Ι. Μ. Παναγιωτόπουλον καὶ τὸν Πέτρο Χάρη, νὰ μὴν ἀποφεύγῃς ἓνα δυσάρεστο ζάφνιασμα: πιστεύει ὁ συγγρ. ὅτι τὰ πέντε αὐτὰ ὀνόματα εἶναι ἐξίσου ἀντιπροσωπευτικὰ τοῦ νεοελληνικοῦ πνευματικοῦ χώρου; Τὸ ἴδιο ἐρώτημα ἀφορᾶ καὶ τὰ ὀνόματα (καθὼς καὶ τὰ κείμενα) ποὺ ἐμφανίζονται στὸ «παράρτημα μεταφράσεων»: ὕστερ' ἀπὸ ἑννέα δημοτικὰ τραγούδια (μερικὰ σὲ ἀποσπάσματα 4-6 στίχων), ἀκολουθοῦν οἱ Δροσίνης (ἓνα ποίημα), Παλαμᾶς (πέντε ποιήματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ δύο τετράστιχα), Καβάφης (τρία μικρὰ ποιήματα), Ρίτα Μπούμη-Παππᾶ, Νίκος Παππᾶς, Τ. Παπατσώνης (ἀπὸ ἓνα ποίημα), Γ. Σεφέρης, Ο. Ἐλύτης (δύο ποιήματα, τὰ στ' καὶ ζ' τοῦ «Ὁρίωνα», μὲ τίτλους ἐπινοημένους), Μάτση Ἀνδρέου, Κρ. Ἀθανασούλης, Κ. Στεργιόπουλος καὶ Φ. Δέλφης (ἀπὸ ἓνα ποίημα). Στὴν περίπτωση εἰδικὰ τοῦ Σεφέρη, τρεῖς στίχοι ἀπὸ τὴν 8η στροφή τῆς «Στέρνας» (ποὺ δὲν ἀποτελοῦν κἂν πλήρη πρόταση καὶ ὅπου τὸ π λ ῆ θ ο ς μεταφράζεται f a n t a s m i) παρατίθενται, μὲ τὴ μεσολάβηση μιᾶς σειρᾶς ἀποσιωπητικῶν, μαζὶ μὲ δυὸ στίχους τῆς 17ης στροφῆς, κάτω ἀπὸ κοινὸν τίτλον (ποὺ δὲν εἶναι, τουλάχιστον, ὁ τίτλος τοῦ ποιήματος), καὶ δίχως νὰ δηλωθῇ πούθενά αὕτη ἡ ἀναμφισβήτητα παράνομη συρραφή· ἐπίσης, μεταφράζονται δύο ἀπὸ τὰ ποιήματα τοῦ «Μυθιστορήματος», τὰ Ι' καὶ ΚΒ' — τὸ δεύτερον μὲ τὸν ἐπινοημένον τίτλον «Io mi domando».

Αὕτη ἡ ἐλλιπέστατη συγκέντρωση τόσο ἄνισων μεταξύ τους ἐκπροσώπων τῆς «ποίησης καὶ τοῦ πολιτισμοῦ στὴ σημερινὴ Ἑλλάδα» εἶναι ἀπλῶς τυχαία: στὴ σ. 12 ἢ ὑπόσημ. 14 μᾶς πληροφοροεῖ ὅτι καὶ τὰ τέσσερα ἀπὸ τὰ πέντε «profilo» (ἐξάιρεση ἀποτελεῖ τοῦ Π. Χάρη) καὶ τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν μεταφράσεων ἔχουν δημοσιευτῆ κατὰ καιροὺς σὲ διάφορα περιοδικὰ. Ἐπομένως, στὸν τόμον αὐτὸν ὁ συγγρ. συγκεντρώνει φιλολογικὰ μελετήματα καὶ μεταφραστικὲς του δοκιμὲς, πράγμα, βέβαια, ἀπόλυτα νόμιμον καὶ — σὲ τελευταία ἀνάληψη — χρήσιμον. Μόνον ποὺ σ' αὐτὲς τὲς περιπτώσεις ἓνας τίτλος τόσο «φιλόδοξος» δὲν χρησιμεύει σὲ τίποτα· ἀντίθετα, βλάπτει.

Μιὰ λεπτομερειακὴ συζήτηση τῶν ἐπιμέρους σημείων τοῦ βιβλίου θὰ ἔδινε τὴν εὐκαιρίαν νὰ συμφωνήσῃ ἢ — σπανιότερα — νὰ διαφωνήσῃ κανεὶς· συγχρόνως ὁμως θὰ διεύρυνε, πρὸς τὸ σχολαστικότερον, τὰ πλαίσια τῆς βιβλιοκρισίας αὐτῆς.

Τὸ δημοτικὸ τραγούδι, Παραλογές, Ἐπιμέλεια Γιωργος Ἰωάννου, Ἐκδόσεις «Ἐρμῆς», Ἀθήνα 1970. 16ο, σσ. 207. (Νέα Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη, 1).

Ἡ Νέα Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη τῶν ἐκδόσεων «Ἐρμῆς» ἀποβλέπει τόσο σὲ κείμενα σημαντικὰ γιὰ τὴ νεοελληνικὴ γραμματεία, ὅσο καὶ στὴν παρουσίαση καὶ τὸ σχολιασμὸ τους. Ἀπὸ τὸν πρῶτο κιόλας τόμο τῆς σειρᾶς ἡ ἐκλογή στάθηκε πετυχημένη καὶ στὰ δύο. Τὰ δημοτικὰ τραγούδια εἶναι βέβαια ἀπὸ τὰ σημαντικότερα δημιουργήματα στὴ γλώσσα μας — καὶ συνάμα τόσο ἄγνωστα στὰ εὐρύτερα στρώματα, στὰ ὁποῖα πρέπει νὰ τὰ διοχετεύσουμε καὶ πάλι, ὅπως οἱ παλιότερες γενιές τὰ περισυλλέγανε ἀπὸ αὐτά. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἐπιμελητὴς τῆς ἐκδόσεως δὲν εἶναι τυχαῖος· λογοτέχνης μὲ ἐξαιρετικὴ εὐαισθησία καὶ φιλόλογος πού ἔχει ξεχωριστὴ ἀναστροφή μὲ τὰ λαϊκὰ μας κείμενα.

Πλούσια καὶ ποικίλα τὰ περιεχόμενα τοῦ βιβλίου. Ἐνας χρονολογικὸς πίνακας στὴν ἀρχὴ γιὰ τὴν ἐπιστῆμὴ τῆς λαογραφίας στὸν τόπο μας, ὅπου ἀναγράφονται οἱ ἐκδόσεις τῶν λαογραφικῶν κειμένων σὲ ἀντιστοιχία μὲ τὰ λοιπὰ πνευματικὰ καὶ ἱστορικὰ γεγονότα (ἀντιστοιχία σὲ πολλὲς περιπτώσεις τυχαία). Μιὰ κριτικὴ βιβλιογραφία κατόπιν, περιορισμένη κάπως σὲ μετρημένους τίτλους. Ἐπειτα ἔρχεται ἡ Εἰσαγωγή, ἡ ἱστορία δηλ. τῶν παραλογῶν. Ἀκολουθεῖ τὸ κυρίως σῶμα, τὰ κείμενα, τὸ καθένα συνοδευόμενο ἀπὸ ἓνα μικρὸ σχόλιο. Ὑστερα ἓνα Ἐπίμετρο μὲ κείμενα συγγενικά μὲ τὴν παραλογίαν: ἀνάλογες παραδόσεις, ξένα δημοτικὰ τραγούδια, μπαλάντες τοῦ ἔντεχνου λόγου, ἑλληνικὲς ἢ ξένες, μεταφρασμένες στὴ γλώσσα μας ἀπὸ δόκιμους ποιητές. Γλωσσάριο, κρίσεις φιλολόγων γιὰ τὴν παραλογίαν, καὶ λεπτομερῆ περιεχόμενα κλείνουν τὸ βιβλίον. Ἴσως θὰ χρειαζόταν ἀκόμα μιὰ βιβλιογραφία γύρω ἀπὸ τὴν παραλογίαν καθὼς καὶ μιὰ ἀναγραφή τῶν κυριότερων τουλάχιστον παραλλαγῶν τῆς καθεμιᾶς. Κάτι τέτοιο θὰ εὐκόλυνε ἰδιαιτέρως τὸ φιλόλογο ἀναγνώστη.

Ἡ Εἰσαγωγή εἶναι γραμμὴν σ' ἓνα ἀφηγηματικὸ, ἄμεσο ὕφος. Ἐδῶ ὁ ἐκδ. ἀσχολεῖται κυρίως μὲ τὴν προϊστορία τῶν παραλογῶν· παρακολουθεῖ τὴ θεωρία τοῦ Στ. Κυριακίδη γιὰ τὴν προέλευσίν τους ἀπὸ τὸ θέατρο τῆς ἑλληνορωμαϊκῆς ἀρχαιότητος καὶ ἀπὸ μιὰ θεατρικὴ μορφή, τὸν «παντόμιμον», πού ἔζησε σὲ ὀλόκληρο τὸ Βυζάντιο. Πότε ἀκριβῶς οἱ παραλογές πῆραν τὴ σημερινὴ μορφή, δὲν τὸ ξέρουμε· ὁ συγγρ. πιστεύει πὼς οἱ παλιότερες θὰ εἶναι σύγχρονες μὲ τὰ ἀκριτικὰ τραγούδια, θὰ ἀνήκουν δηλ. στὸν 10ο αἰῶνα περίπου. Ἀναφέρει ὕστερα λίγα γιὰ τὴν τεχντροπία καὶ τὴ διάδοση τῶν παραλογῶν σὲ χῶρο καὶ σὲ χρόνον, κατόπιν προχωρεῖ σ' ἓνα καινούριο κεφάλαιο πού ἀνοίγεται γιὰ πρώτη φορά: μελετᾶ δηλ. τὴν ἐπίδραση τῶν παραλογῶν στὴν ἔντεχνον ποίησιν. Ὁ συγγρ. παρατήρησε πὼς πολλὲς παραλογές ἔδωσαν θέματα στὸ νεοελληνικὸ θέατρο, πράγμα πού δείχνει καθαρὰ πὼς τὰ τραγούδια τοῦτα διατήρησαν τὴ δραματικὴ τους ὕψην καὶ στὴν ἀφηγηματικὴ μορφή τῆς ζωῆς τους. Τὸ κεφάλαιον αὐτὸ ἀνήκει βέβαια πῶς πολὺ στὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς ποίησιν, παρὰ στὴν καθαυτὴ ἱστορία τῶν παραλογῶν, φανερώνει ὥστόσο τὸ πλούσιον δυναμικὸν τῶν τελευταίων, πού μπορεῖ νὰ ἀρῇ διαφορετικὰς μορφάς.

Ὡς πρὸς τὴ διάρθρωσιν καὶ τὴν ἐκλογὴν τοῦ ὕλικου, τῶν κειμένων, ὁ συγγρ. ἀκολουθεῖ τὴν ἴδια διάρθρωσιν μὲ τὴν ἐκλογὴν τῆς Ἀκαδημίας· χωρίζει

τά τραγούδια σε κατηγορίες θεμάτων: «ἀπὸ τὴν ἐθνικὴ ζωή», «ἀπὸ τὴν οἰκογενειακὴ ζωή», κλπ. Δὲν φαντάζομαι πὼς ἓνας τέτοιος χωρισμὸς προτιμήθηκε γιὰ νὰ εὐκολύνῃ τὸν ἀναγνώστη, οὔτε νομίζω πὼς ἀνταποκρίνεται στὴν οὐσία τῶν πραγμάτων, ἀφοῦ ἀναγκαστικὰ περιορίζεται στὰ ἐξωτερικὰ χαρακτηριστικά. Ἀ.χ. τὸ τραγούδι «Μάνα φόνισσα» καταχωρίζεται στὴν κατηγορία «οἰκογενειακὴ ζωή», ἐνῶ ὅ,τι τὸ χαρακτηρίζει εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἀπουσία τῆς μητρικῆς ἀγάπης, τῆς τόσο βασικῆς γιὰ τὴν οἰκογένεια. Στὴν κατηγορία «ἐθνικὴ ζωή» μπαίνουν οἱ ἔρωτες Ἑλλήνων ἢ Ἑλληνίδων μὲ ἄλλοις.

Ὁ ἐκδ. δὲν περιορίστηκε σὲ μιὰ μονάχα παραλλαγή γιὰ κάθε τραγούδι, οὔτε ζήτησε ν' ἀνακαλύψῃ ἢ ν' ἀποκαταστήσῃ τὴν ἀνύπαρκτη ἴσως, ἀλλὰ σίγουρα ἄγνωστη σ' ἐμᾶς ἀρχικὴ μορφή· παραδέχεται ὡς ἰσότιμες ὅλες, ἢ σχεδὸν ὅλες τὶς παραλλαγές. Πολὺ σωστά. Γιατὶ ὄχι μόνο ἡ μιὰ παραλλαγή μὲ τὴν ἄλλη, παρὰ καὶ ὅλα τὰ δημοτικὰ τραγούδια εἶναι τόσο σφιχτὰ δεμένα μεταξὺ τους, ὥστε ἀποτελοῦν ἓναν ἐνιαῖο ποιητικὸ χῶρο, μιὰ κοινὴ ποιητικὴ γλώσσα, πού φανερώνει μιὰν ἀντίστοιχὴ κοινὴ ποιητικὴ σκέψη· γι' αὐτὸ, κάθε φορὰ πού κάποιος θέλει νὰ τραγουδήσῃ ἓνα τραγούδι, ἀντλεῖ ἀπὸ μιὰ ποιητικὴ μνήμη, πού δὲν περιορίζεται μόνο στὰ παλιὰ τραγουδίσματα ἐκείνου εἰδικὰ τοῦ τραγουδιοῦ, παρὰ ἀπλώνεται σὲ ὅλα ὅσα τραγούδια θυμᾶται, δηλ. σὲ ἓναν εὐρὸν ποιητικὸ χῶρο, ἔτσι πού κάθε καινούριο τραγούδι νὰ εἶναι στὴν οὐσία καὶ μιὰ καινούρια παραλλαγή. Ὁ δημοτικὸς τραγουδιστὴς συνθέτει ἀδιάκοπα· καὶ ἐδῶ βρίσκεται μιὰ ἀπὸ τὶς σπουδαιότερες ἀξίες τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, ἡ ζωὴ τοῦ τραγουδιοῦ στὸ στόμα τοῦ λαοῦ. Βιάζομαι ὥστόσο νὰ προσθέσω πὼς ὑπάρχουν, βέβαια, ποικίλου βαθμοῦ διαφορές, καὶ ὁ μελετητὴς πρέπει νὰ ἀναζητῇ πάντοτε τὴν καλύτερη μορφή τῆς κάθε παραλλαγῆς, καὶ πὼς ὑπάρχουν ἐπίσης μορφές τοῦ ἴδιου τραγουδιοῦ πού διαφέρουν ἀπὸ ἄλλες νεώτερες ἢ παλαιότερες σὲ πολὺ σημαντικὰ σημεῖα οὐσίας καὶ μορφῆς¹. Τὸ θέμα αὐτὸ δὲν ἔχει διόλου διερευνηθῆ, ὥστε δὲν μπορούμε νὰ παρακινδυνεύσουμε θεωρίες, ἐλπίζω ὥστόσο πὼς ἴσως κάποτε καταφέρουμε νὰ χρονολογήσουμε τὶς διαφορὲς μορφές, γιὰ νὰ βροῦμε στοιχεῖα πού θὰ μᾶς ἐπιτρέψουν νὰ φανταστοῦμε κάπως τὴν ἱστορία τῆς κάθε παραλογῆς. Μπορεῖ λοιπὸν μιὰ παραλλαγή νὰ μειονεκτῇ ἀπέναντι σὲ μιὰν ἄλλη· δὲν παύει ὅμως νὰ ἔχῃ τὴ δική της ποιητικὴ ἀξία, καὶ τὸ πιὸ συνηθισμένο εἶναι νὰ μὴ βρίσκουμε μιὰ πού νὰ ὑπερτερῇ σὲ ὅλα τὰ σημεῖα ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες, ὥστε πρέπει νὰ δώσουμε στὸν ἀναγνώστη πολλὰ δείγματα, γιὰ νὰ φανῇ ὀλόκληρος ὁ πλοῦτος τῆς ποιητικῆς παραγωγῆς.

Ἡ διαλογὴ τῶν τραγουδιῶν στηρίχτηκε σὲ κριτήρια ποιητικά. Ἡ ἀντιμετώπιση αὐτὴ ἀποτελεῖ καὶ τὴ σπονδυλικὴ στήλη τοῦ βιβλίου. Γιατὶ τὰ δημοτικὰ τραγούδια ζοῦσαν στὸ χῶρο τῆς ποίησης· στὸ στόχο τῆς σκόπευαν, τὴν ἐποχὴ τουλάχιστον τῆς ἀκμῆς τους, δηλ. σὲ καιροὺς καὶ στὴν κοινωνία πού τὰ χρειάζοταν καὶ τὰ δημιουργοῦσε, στὴν παραδοσιακὴ κοινωνία. Ὅταν ὅμως ὁ παραδοσιακὸς πολιτισμὸς ἄρχισε νὰ διαλύεται, νὰ τὸν ἀντικαθιστᾷ ὁ σύγχρονος πολιτισμὸς, πρώτη πρώτη χάθηκε, μαρᾶζωσε ἡ ποίησή του, πού ἦταν ὅ,τι πιὸ ὑψηλὸ δημιούργησε αὐτὸς ὁ πολιτισμὸς. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο νομίζω πὼς ἔταν

1. Μ. ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ-ΜΠΑΡΜΠΑΡΙΓΟΥ, Νεώτερες μορφές δημοτικῶν τραγουδιῶν στὴν Κάρπαθο, Δωδεκανησιακὸν Ἀρχεῖον 4 (1959-60) 95-101.

ἀποσκοπούμε σὲ ἐκλογή μὲ ποιητικὴ στάθμη, θὰ πρέπει νὰ στηριζόμεστε περισσότερο στὶς παλιότερες συλλογὲς παρά στὶς νεώτερες, καὶ ἄς εἶναι αὐτὲς οἱ τελευταῖες πὺδ ἐπιστημονικῆς. Ὁ ἐκδ. ὅμως φαίνεται νὰ ἔχη διαφοροετικὴ γνώμη, τὶς προτιμᾷ, καὶ γιὰ τὸν τοὺς ἔχει περισσότερὴ ἐμπιστοσύνη¹ καὶ γιὰ τὴν χαίρεται τὰ τραγούδια, ἔστω καὶ φθαρμένα, ὅπως τὰ ἀκούει στὸ στόμα τῶν σημερινῶν ἀνθρώπων². Ἔτσι, σαράντα ἐννέα τραγούδια εἶναι παρμένα ἀπὸ συλλογὲς δημοσιευμένες ὕστερα ἀπὸ τὶς «Ἐκλογές» τοῦ Ν. Γ. Πολίτη (1914), καὶ μόνο εἴκοσι ἐννέα ἀπὸ παλιότερες. Ὅρισμένες ὕστερα καλῆς συλλογῆς, ὅπως λ.χ. τοῦ Dieterich, δὲν χρησιμοποιήθηκαν καθόλου, ὁ Fauriel πάλι χρησιμοποιεῖται μόνο μιὰ φορά, ἐνῶ ἀπὸ τὴν συλλογὴ λ.χ. τοῦ Κυπαρίσση (1940) ὁ συγγρ. παίρνει πέντε τραγούδια, καὶ ἀπὸ τὰ πρωτοδημοσιευμένα στὴν ἐκλογή τῆς Ἀκαδημίας δέκα. Φοβοῦμαι πὺς ὁ ἐκδ. δὲν φροντίζει πάντοτε νὰ διαλέγῃ σωστὰ τὶς πηγές του. Γιὰ τὸν κοντὰ στὶς ἄλλες συλλογὲς χρησιμοποιεῖ καὶ μερικῆς πὺδ οἱ φιλόλογοι ὑποπτεύονται πὺς δὲν μᾶς παρέχουν πάντοτε γνήσια κείμενα.

Τέτοιες συλλογὲς εἶναι τοῦ Τσίριμπα στὴ Λαογραφία 10, 1929, σ. 47 κ.ε., καὶ τοῦ Λελέκου³. Δὲν ἔχει γίνει βέβαια λεπτομερειακὴ κριτικὴ γιὰ τὶς συλλογὲς αὐτὲς καθὼς ἔγινε γιὰ ἄλλες, σὲ μιὰ ἐκλογὴ ὅμως καλὸ θὰ ἦταν νὰ τὶς ἀπέφυγε κανεὶς. Σὲ μερικῆς πάλι πὺδ περιπλοκῆς περιπτώσεις, ἂν καὶ τὸ τραγούδι ἔχει καταγραφῆ ἀπὸ τὸ στόμα λαϊκοῦ ἀνθρώπου, δὲν μᾶς παρέχει ὡστόσο ἀνόθευτη τὴν προφορικὴ παράδοση, γιὰ τὴν συχνὰ τὰ τελευταῖα χρόνια τὰ τυπωμένα βιβλία, καὶ μάλιστα τὰ διάφορα σχολικὰ Ἀναγνωσματάρια, παρέχουν ὕλικὸ στὸν ἴδιον τὸ λαὸ⁴, πὺδ ἀπὸ καιρὸ τώρα ἔχει ξεμάθει ἢ δὲν κατορθοῦνται πολλὰ ἀπὸ τὰ τραγούδια. Τέτοια εἶναι π.χ. ἡ περίπτωση τῆς παραλλαγῆς γιὰ τὸ τραγούδι τοῦ Νεκροῦ ἀδελφοῦ πὺδ προτιμήθηκε (παρμένη ἀπὸ τὰ «Θρακικὰ»), καὶ γιὰ τὸ τραγούδι τοῦ Κύρ Βοριᾶ (ἀπὸ τὴν συλλογὴ τῆς Ν. Πέρδικα). Μιὰ προσεχτικὴ παραβολὴ τῶν κειμένων μὲ τὰ ἀντίστοιχα κείμενα τῶν «Ἐκλογῶν» τοῦ Πολίτη μᾶς βεβαιώνει πὺς ἡ πηγὴ τοῦ λαϊκοῦ ἀνθρώπου στάθηκε τὸ κείμενο ὅπως εἶναι τυπωμένο στὶς «Ἐκλογές» ἢ σὲ κάποιο ἀναγνωσματάριο. Αὐτὸ φαίνεται καθαρὰ, γιὰ τὴν τὰ δύο αὐτὰ κείμενα, καθὼς εἶναι πλάσματα, τοῦ Ζαμπέλιου τὸ πρῶτο⁵ καὶ τοῦ Πολίτη τὸ δεύτερο⁶, ἀπομακρύνονται πολὺ ἀπὸ τοὺς νόμους τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ καὶ διαφέρουν ἀπὸ τὶς ἄλλες παραλλαγές. Εἶναι μάλιστα ἀξιοπρόσεχτο πὺς τὸ τραγούδι τοῦ Κύρ Βοριᾶ ὁ λαϊκὸς τραγουδιστὴς ἀθόρμητα καὶ ἀθέλητα τὸ προσαρμύζει στοὺς νόμους τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ: ἀφαιρεῖ δηλ. μερικὸς στίχους πὺδ ἦταν ἰσότιμα μοτίβα καὶ περισσεύαν (στ. 9, 12, 13, 15, 25, 26 τοῦ κειμένου τῶν «Ἐκλογῶν»), χωρὶς ὅμως νὰ κατορθώσῃ νὰ ἀπαλείψῃ ὀλότελα τὴν ἐπέμβαση τοῦ Πολίτη.

Ἐπάρχει ὡστόσο κάτι σημαντικότερο πὺδ πρέπει νὰ σημειώσουμε γιὰ τὰ τραγούδια πὺδ διάλεξε ὁ ἐκδότης. Δὲν εἶναι ὅλα καθαυτὸ παραλογές, μὲ

1. Βλ. Γ. Ιωαννοῦ, Τὰ δημοτικὰ μας τραγούδια, [Ἀθ. 1966], σ. 12.

2. Βλ. ἄρθρο τοῦ ἴδιου, στὴν ἐφ. Τὸ Βῆμα, 12 Μαρτίου 1971.

3. Βλ. Γ. Βαλαχογιάννη, Κλέφτες τοῦ Μοριᾶ, Ἀθ. 1935, σ. 201-204.

4. Βλ. Μ. Ιωαννιδίου, Τὸ δημοτικὸν τραγούδι καὶ οἱ σύγχρονες Θρακικῆς συλλογῆς, ΑΘΛΓΘ 7 (1940) 136, ὑποσ. 1, κ. ἀ.

5. Βλ. Α. Πολίτη, Τὸ θέμα τῶν πουλιῶν στὸ δημοτικὸν τραγούδι τοῦ Νεκροῦ ἀδελφοῦ, ΕΦΣΘ 7 (1956) 271-280.

6. Γ. Αποστολάκη, Τὰ δημοτικὰ τραγούδια, Ἀθ. 1927, σ. 237.

τῆ σημασία πού ἔδωσε στὸν ὄρο ὁ Πολίτης, ὁ ὁποῖος καὶ τὸν καθιέρωσε στὴ φιλολογικὴ μας γλώσσα. Παρασύρθηκε καὶ ἐδῶ ὁ ἐκδ. ἀπὸ τὴν ἐκλογή τῆς Ἀκαδημίας καὶ περιέλαβε καὶ τραγούδια πού ἔχουν γιὰ ὑπόθεση τὴν ἀναπαράσταση κάποιου περιστατικοῦ, στηριγμένου στὴν καθημερινὴ ἐμπειρία — πραγματικοῦ ἢ ὄχι ἀδιάφορο: μιὰ ἀπλὴ ἐρωτικὴ ἱστορία συνήθως ἢ μιὰ κατάρα ἢ ὅ,τι ἄλλο. Τραγούδια δηλ. πού δὲν ἔχουν ὑπόθεση πλαστή, ὅπως οἱ παραλογές, καὶ πού διαφέρουν ἀπὸ αὐτὲς σὲ οὐσιαστικὰ σημεῖα, καθὼς θὰ φανῆ, ἐλπίζω, παρακάτω ὅταν προσπαθήσουμε νὰ ὀρίσουμε σαφέστερα τὸ τί εἶναι παραλογὴ¹.

Ἡ μικρὴ αὐτὴ ἐκλογή προσφέρει κάτι καινούριο καὶ ιδιαίτερα σημαντικό γιὰ τὴν ἔρευνα τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ. Ξεχωρίζει τὶς παραλογές ἀπὸ τὰ υπόλοιπα τραγούδια. Τοῦτο εἶναι πολὺ σωστό, γιὰ τὸ εἶδος τοῦτο διαφέρει ἀπὸ τὰ υπόλοιπα καὶ στὴν ἱστορία του καὶ στὴν ποιητικὴ του ὑπόσταση.

Πρῶτο καὶ σπουδαιότερο προβάλλει τὸ ζήτημα τοῦ ὄρου *παραλογὴ*, καὶ τοῦ καθορισμοῦ τοῦ εἶδους. Ὁ συγγρ., ἀλήθεια, δὲν ἐπιχειρεῖ κάτι τέτοιο, προσπαθεῖ ὅμως νὰ περιορίσῃ τὸ θέμα του, ἀκολουθώντας τὸν Στ. Κυριακίδη, ὁ ὁποῖος διαιρεῖ τὰ τραγούδια σὲ «διηγηματικά» (παραλογές καὶ ἀκριτικά), καὶ «κυρίως ἄσματα», ὅπου περιλαμβάνονται καὶ τὰ κλέφτικα. Κατόπιν ἀντιπαραθέτει τὶς διαφορὲς πού χωρίζουν τὶς παραλογές ἀπὸ τὰ ἀκριτικά, καὶ σημειώνει (σ. 7) πὼς οἱ πρῶτες «ἀγκαλιάζουν ὅλες σχεδὸν τὶς περιπέτειες τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, ἐνῶ τὰ ἀκριτικά ἀναφέρονται κυρίως στὴ ζωὴ τῶν ἀκριτικῶν ἀρχόντων τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας». «Ὡστε «οἱ διαχωρισμοί», κατὰ τὸν συγγρ., «εἶναι δύσκολοι καὶ καμιὰ φορὰ ἀμφίβολοι».

Εἶναι ἀλήθεια πὼς παραλογές καὶ ἀκριτικά μοιάζουν συχνὰ μεταξύ τους, καὶ πὼς τὰ χαρακτηρίζει καὶ τὰ δυὸ τὸ ὑπερφυσικὸ στοιχεῖο στὴν ἀφήγησι· διαφέρουν ὅμως σὲ κάτι σημαντικό, πού δὲν τὸ προσέχουν συνήθως οἱ ἐκδότες: στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖον ἐμφανίζεται στὸ κάθε εἶδος τὸ ὑπερφυσικὸ στοιχεῖο. Στὰ ἀκριτικά τὸ συναντοῦμε στὴν ἐπιφάνεια, στὶς πράξεις τῶν ἡρώων (*βιτσιὰ δίνει τοῦ μαύρου του καὶ πάει σαράντα μίλια κλπ.*): οἱ ἀκριτές ζοῦν καὶ ἐνεργοῦν μέσα σὲ μιὰν ἄλλη κοινωνικὴ πραγματικότητα, τὴν πραγματικότητά τῆς «ἐπικῆς κοινωνίας». Σ' αὐτὸ λοιπὸν τὸ διαφορετικὸ περιβάλλον, τὴν ἐπικὴ πραγματικότητά, ταιριάζουν ἀβίαστα τὰ ἀφύσικα γιὰ ἐμᾶς σήμερα κατορθώματα τῶν ἀκριτικῶν ἡρώων. Στὶς παραλογές, ἀντίθετα, ὑπερφυσικὸ εἶναι μόνον τὸ ὑπόβαθρο· οἱ πράξεις ἀνήκουν στὴν καθημερινὴ πραγματικότητά. Ἡ μῆτέρα λ.χ. στὸ τραγούδι τοῦ Νεκροῦ ἀδελφοῦ, δὲν π ρ ά τ τ ε ι τίποτε τὸ ὑπερφυσικὸ, ζ ἢ μόνον στὸ χῶρο τῆς φαντασίας, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ τραγουδιοῦ ὡς τὸ τέλος. Βρίσκονται βέβαια, σὲ μερικὲς παραλογές, ὅπως στοῦ Νεκροῦ ἀδελφοῦ, στοιχεῖα πού σήμερα μᾶς φαίνονται ὑπερφυσικά· δὲν συνέβαινε ὅμως τὸ ἴδιο μὲ τὸν παραδοσιακὸ ἄνθρωπο, πού λογάριάζε τὶς λάμιες καὶ τοὺς βρικόλακες γιὰ ὄντα ὑπαρκτά. Καὶ ἂν σὲ κάποια παραλογὴ συμβαίνει τίποτα πέρα ἀπὸ τοὺς φυσικοὺς νόμους, ὅπως λ.χ. στὴ Μάνα φόνισσα, ὅπου τὸ συκώτι τοῦ σφαγμένου παιδιοῦ ἀποκτᾷ φωνή, αὐτὸ γίνεται ἀκριβῶς σὰν θαῦμα· θαῦμα πού τὸ προκαλεῖ ἢ ὑπερβολικὴ ἔνταση τοῦ γεγονότος. Καθὼς ἡ νόμιμη τάξη

1. Σημειώνουμε γιὰ παράδειγμα μερικὲς ἀκραῖες περιπτώσεις: I,9 III,14 IV, 1B' IV,2B'.

έχει διαταραχθῆ σὲ ἀνώτατο βαθμὸ ἀπὸ ὅσα συμβαίνουν, ἀντιδρᾶ ἢ ἴδια ἢ φύσι, καὶ λοιπὸν διαταράσσεται ἢ φυσικὴ τάξι. Ἔτσι στὸ δημοτικὸ τραγούδι τὸ συκῶτι τοῦ σφαγμένου παιδιοῦ καταγγέλλει στὸν πατέρα τὴ φρικτὴ ἀνομία τῆς μάνας (γιατὶ ποιὸς ἄλλος θὰ μποροῦσε νὰ τὴν καταγγείλῃ;), τὸ ἴδιον ὅπως τὸ φάντασμα τοῦ σκοτωμένου βασιλιᾶ καταγγέλλει στὸν Ἄμλετ τὸ ἐγκλημα τῆς βασίλισσας καὶ τοῦ συνεργοῦ τῆς.

Ὁ ἐκδ. προχωρεῖ ὕστερα στὸν καθορισμὸ τῶν ὑποθέσεων τῶν παραλογῶν. Προέρχονται ἀπὸ μύθους ἀρχαίους, νεώτερες παραδόσεις, δραματικὰ κοινωνικὰ περιστατικά, σκάνδαλα συνταρακτικὰ τῆς ἐποχῆς, ἢ εἶναι τελείως πλαστές. «Τὸ παραμυθιακὸ στοιχεῖο . . . χαρακτηρίζει ὅλες αὐτὲς τὶς διηγήσεις» (σ. 7-8). Δὲν πιστεύω πὼς τὸ παραμυθιακὸ στοιχεῖο, πού τὸ διακρίνει ἡ ἀπλότητα, ἡ ἀφέλεια, καὶ πάνω ἀπ' ὅλα ἡ ἔλλειψη δράματος, χαρακτηρίζει καθόλου τὶς παραλογές. Ἄν ἔπρεπε νὰ ἐπιλέξουμε ἓνα χαρακτηρισμὸ, γιὰ τὴ μορφή θὰ προτιμοῦσα τὸν ὄρο «mythisch-novellistisch» τοῦ Στ. Κυριακίδη¹ καὶ ὅσο γιὰ τὴ σύλληψη τὸ ὅτι εἶναι φανταστικὴ, πλάσμα τῆς φαντασίας. Ἄδιόφορο ἂν οἱ ὑποθέσεις ἀντλοῦνται ἀπὸ μύθους ἀρχαίους, νεώτερες παραδόσεις κλπ., τὰ στοιχεῖα πού καθορίζουν τὶς παραλογές, τὰ πρόσωπα, οἱ καταστάσεις εἶναι ὅλα μυθικά. Ἡ μάνα μὲ τοὺς ἐννιά γιούς καὶ τὴ μοναχοκόρη, πού βλέπει τὴν εὐτυχία τῆς νὰ γκρεμίζεται ἀπὸ τὴ μιὰ στιγμή στὴν ἄλλη, ἡ εὐτυχισμένη νύφη πού κακοτύχησε, ἡ φόνισσα μάνα, δὲν ἔζησαν ποτέ· μονάχα στὸ χῶρο τῆς φαντασίας ὑπάρχουν. Τὸ ἴδιο ὅπως ὅλες οἱ μυθικὲς μορφές πού ἔπλασε κάθε λαὸς σὲ κάθε ἐποχῇ (Μήδεια, Ὁρέστης, Φάουστ κλπ.) βλάστησαν κι αὐτὲς ἀπὸ τὴ ρίζα τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς καὶ δὲν συνδέονται ἄμεσα μὲ τὴν κοινωνικὴ ζωὴ, ἀπὸ ὅπου ἀντλοῦν μόνο τὴν ἐξωτερικὴ τους μορφή.

Οἱ παραλογές λοιπὸν δὲν πηγάζουν ἀπὸ τὴ γύρω πραγματικότητα, παρὰ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἀνθρώπινη ψυχὴ, δὲν γυρεύουν νὰ μᾶς παραστήσουν τὸν ἔξω κόσμον, παρὰ νὰ μᾶς ἀποκαλύψουν ἄγνωστες ἀλήθειες· ἡ φορὰ τῆς σύλληψῆς τους εἶναι ἀπὸ τὸ ἄτομον, τὸν δημιουργό, πρὸς τὰ πράγματα πού τὸν περιστοιχίζουν. Ἔτσι, μέσα σὲ λίγους στίχους χωράει ἓνα μεγάλο κομμάτι ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη ὑπαρξή, καὶ γι' αὐτὸ τὰ πρόσωπα πού πλάθονται (φόνισσα μάνα, Εὐγενούλα στὰ δημοτικὰ τραγούδια· παράβαλε ἀντίστοιχα Μήδεια, Ἰουλιέτα στὴν ἐντεχνη ποίηση) ἔχουν τόση ἐνάργεια καὶ τέτοιο εὖρος, ὥστε γίνονται παρευθὺς παγκόσμιες, κτῆμα δηλ. ὅλων τῶν ἀνθρώπων, καὶ συμβολικές, ἀποτελοῦν δηλ. τὴν ἔκφραση κάποιας ψυχικῆς μας κατάστασης. Ἡ συγκινησιακὴ φόρτιση τῆς μορφῆς, καὶ ὀλόκληρου τοῦ τραγουδιοῦ, δημιουργεῖται ἐκ τοῦ μηδενός, ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν ποιητὴ· γι' αὐτὸ οἱ παραλογές ξεχωρίζουν στὴν ποιητικὴ ἀξία ἀπὸ τὰ ἀπλὰ ἐρωτικὰ τραγούδια (καὶ ἀπὸ αὐτὰ πού βρίσκονται στὴν ἐκλογή μας ὡς παραλογές). Σ' αὐτὰ τὰ τραγούδια, τὰ ἐρωτικά, ἡ πηγὴ τῆς δημιουργίας βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὸν ποιητὴ, δὲν πλάθεται ἀπὸ τὴν ἀρχή, ἀλλὰ προϋπάρχει στὸν γύρω κόσμον, ἀπὸ ὅπου μεταφέρεται στὸ ποίημα. Τὸ τραγούδι περιέχει λοιπὸν ἓνα μονάχα στιγμιότυπον τῆς ζωῆς τοῦ τραγουδιστῆ, πράγμα πού ἔχει βέβαια ἀντίχτυπον καὶ στὴν ποιητικὴ ἀξία.

Ἦστερα ἀπὸ ὅσα προσπαθήσαμε νὰ δείξουμε γιὰ τὶς παραλογές καὶ τὸν

1. Στ. ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ, Zur neugriechischen Ballade, SOF 19 (1960) 326-343: «den Balladen mit mythischen novellistischen Charakter» (σ. 332).

τρόπο τῆς ποιητικῆς τους σύλληψης, γίνεται νομίζω ἄρκετὰ φανερό πὼς μονάχα ἡ μορφή κάθε παραλογῆς εἶναι ἀποκλειστικὸ νεοελληνικὸ δημιούργημα, καὶ πὼς τὸ θέμα, τὰ θέματα, εἶναι παγκόσμια, κοινὰ σὲ ἀρχαίους καὶ νεώτερους λαούς, ἐπειδὴ ξεπηδοῦν ἀπὸ τῆ ρίζα τοῦ ἀνθρώπινου εἶναι. Πιστεύω λοιπὸν πὼς ἄσκοπα παραθέτει ὁ συγγρ. τὶς γνώμες διαφόρων φιλολόγων σχετικὰ μὲ τὴν ἀρχαιότητα καὶ τὴ διάδοσιν τοῦ μύθου τῆς ὅποιας παραλογῆς¹, πράγματα δηλ. ποῦ δὲν ἀμφισβητοῦνται, ἀλλὰ καὶ ποῦ δὲν ἔχουν καμιά ἰδιαίτερη σημασία. Φοβοῦμαι πὼς ἔτσι διαιωνίζονται ἄγονες προσπάθειες. Στὸ τραγούδι τοῦ Νεκροῦ ἀδελφοῦ π.χ. ἀναφέρονται ὅλες οἱ πιθανές καὶ ἀπίθανες θεωρίες γιὰ τὶς σχέσεις τοῦ νεοελληνικοῦ μύθου μὲ ἀρχαίους καὶ νεώτερους, περισσότερο ὅμως θὰ ὠφελοῦσε νὰ σταματήσῃ κανεὶς στὴ μορφή τοῦ τραγουδιοῦ καὶ νὰ προσέξῃ πόσο πολὺ διαφέρει ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα εὐρωπαϊκὰ λ.χ. τραγούδια. Στὸ ἑλληνικὸ λείπει ὀλότελα τὸ ἐρωτικὸ στοιχεῖο ποῦ κυριαρχεῖ στὴ «Λεωνόρα»² καὶ στὸ «Θαῦμα τοῦ Suffolk»³ τὸ κύριο πρόσωπο εἶναι ἡ πονεμένη μάνα⁴, καὶ τὸ βᾶρος πέφτει στὴ δύναμιν τοῦ δοσμένου λόγου καὶ τῆς μητρικῆς κατάρτας.

Μὲ τὴ χρονολόγησιν τῆς κάθε μορφῆς, ποῦ τὴν ἐπιχειρεῖ πότε πότε ὁ ἐκδότης, καὶ μὲ τὴν προσπάθειαν νὰ ἀνιχνεύσουμε τὸν τόπο ὅπου πρωτοβγήκε τὸ κάθε τραγούδι, ποῦ καὶ αὐτὸ τὸ ἐπιχειρεῖ, ξεμακραίνουμε πιά ἀπὸ τὴν ἀφηρημένη καὶ γενικευμένη ἀντιμετώπισιν τῶν κειμένων. Τὰ τραγούδια ἔχουν πατρίδα, συχνὰ καὶ ἡ κάθε παραλλαγή ἢ πιὸ σωστὰ ἡ κάθε ομάδα παραλλαγῶν (ἓνα στέμμα σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν θὰ εὐκόλυνε πολὺ). Εἶναι λ.χ. νησιώτικον· ἀδιάφορον ἂν τὸ ξέρουν καὶ τὸ τραγουδοῦν οἱ Ρουμελιῶτες ἢ ὅποιοι ἄλλοι. Στὴν πατρίδα του θὰ εἶναι πιὸ ζωντανὸ καὶ πιὸ ὀργανικὰ δεμῆνον μὲ τὸ σύνολο τοῦ πολιτισμοῦ. Μονάχα ποῦ ὁ ἐκδ., ἀκολουθώντας τὸν S. Baud-Bovy, στενεύει πολὺ τὰ γεωγραφικὰ πλαίσια καὶ ἀναζητᾷ τὸ χωριὸν, τὸ νησί. Δὲν νομίζω ὅμως πὼς πρέπει νὰ ζητᾶμε τόσο μικρὰς κοινωνικὰς μονάδας, γιὰ τὴν φοβοῦμαι πὼς οἱ διαφορὰς ἀνάμεσα στὸν Καλυμνιώτη λ.χ. τραγουδιστὴ καὶ στὸν Ἀμοργιανόν, καὶ σπάνιες θὰ εἶναι, καὶ—τὸ κυριότερον—θὰ περιορίζονται σὲ λεπτομερειὰς στοιχείων τοῦ τραγουδιοῦ. Εὐρύτερες ἐνότητες (Νησιά, Μικρασία κλπ.) πιστεύω πὼς ἀποτελοῦν τὸν ὀργανικὸν χῶρον ὅπου ἀναπτύσσεται καὶ κυκλοφορεῖ τὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο τραγούδι.

Λιγοστὰς λεπτομερειαικὰς παρατηρήσεις θὰ εἶχε νὰ κἀνὴ κανένας. Τὸ βιβλίον εἶναι ἐξαιρετικὰ καλοτυπωμένο καὶ προσεγμένο ἀπὸ τὴν ἀρχὴν ὡς τὸ τέλος καὶ στὴν ἐμφάνισιν καὶ στὴ σελιδοποίησιν. Θὰ διαφωνοῦσαμε μόνον στὶς παραγράφους μὲ τὶς ὁποῖες χωρίζει ὁ ἐκδ. κάθε τραγούδι σὲ πολλὰ μέρη. Νομίζω πὼς ἔτι χαρακτηρίζει τὶς παραλογὰς εἶναι ἀκριβῶς τὸ σφιχτό τους δέσιμον καὶ ἡ γοργὴ ἀφήγησιν.

ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

1. Βλ. σ. 19-20 τῆς Εἰσαγωγῆς, καθὼς καὶ τὰ σχόλια σὲ κάθε τραγούδι.

2. Βλ. σ. 165-173 στὸ Ἐπίμετρο.

3. Κ. ΜΗΤΣΑΚΗ, Τὸ τραγούδι τοῦ Νεκροῦ ἀδελφοῦ καὶ ἡ ἀγγλικὴ μπαλάντα The Suffolk Miracle, Ἐποχές, τεύχ. 19 (1964), σ. 34-39.

4. Βλ. τὴ θαυμάσια μελέτη τῆς Μ. ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ-ΜΠΑΡΜΠΑΡΙΓΟΥ, Οἱ Καππαδοκικὰς παραλλαγὰς τοῦ Νεκροῦ ἀδελφοῦ, Mélanges Merlier, τόμ. 3, Ἄθ. 1957, σ. 71-83.

Ἑλένης Λειμώννα-Τρεμπέλα, ἀρχιτέκτονος, Τὸ λαϊκὸ Καρπάθιο σπίτι. Παράρτημα τοῦ Δ' τόμου (1969-1970) τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς. Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορικῆ ὑποβληθεῖσα εἰς τὴν Πολυτεχνικὴν Σχολὴν τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1970. 8ο, σ. 6-58. Ἐκτὸς κειμένου φωτ. 48, πίνακες 44.

Στὴ φτωχὴ καὶ σχετικὰ νέα βιβλιογραφία γιὰ τὴ λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ τόπου μας προστίθεται ἡ ἐργασία τῆς κ. Ἑλένης Λειμώννα-Τρεμπέλα, ποὺ ἀναφέρεται στὸ λαϊκὸ Καρπαθίτικο σπίτι. Ἡ λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἶναι ἓνα κεφάλαιον ποὺ παρουσιάζει ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον, τόσο γιὰ τὴ σημασία τῆς στῆ ζωῆ τοῦ ἀνθρώπου, ὅσο καὶ γιὰ τὸ αὐτὸ συγκεντρώνονται, τόσο οἱ παραδοσιακὲς ἐκδηλώσεις, ὅσο καὶ οἱ ξένες ἐπιδράσεις στὴ ζωὴ. Οἱ τελευταῖες αὐτές, καθὼς μεταφέρονται ἀπ' ἕξω, εἰσβάλλουν κατ' εὐθείαν στὸ σπίτι, ποὺ εἶναι ὑποχρεωμένο, ὄχι μόνον ἐξωτερικὰ ἀλλὰ καὶ ἐσωτερικὰ, νὰ συμμορφώνεται ὡς ἓνα βαθμὸ μὲ τὶς ἐπιταγὰς τοῦ ἐξωτερικοῦ. Οἱ ἐπιδράσεις αὐτὲς φαίνονται ὄχι μόνον στὴν ἐπίπλωση καὶ τὴ διακόσμηση τοῦ σπιτιοῦ, ἀλλὰ καὶ στὴν ὀρολογία ποὺ τὶς συνοδεύει — τοῦ κυρίου, τῶν διαμερισμάτων κτλ.

Γιὰ τὴ λαϊκὴ, ὅπως καὶ γιὰ κάθε ἄλλη ἀρχιτεκτονικὴ, ἔχουν σημασία περισσότεροι παράγοντες, ὄχι μόνον ἐδαφολογικοὶ καὶ κλιματολογικοὶ, ἀλλὰ καὶ σχετικοὶ μὲ τὶς ἀσχολίες τῶν ἐνοίκων. Ἄλλους κανόνες καὶ ὑποχρεώσεις ἐπιβάλλει, βέβαια, τὸ κατηφορικὸ ἔδαφος καὶ ἄλλους ὁ κάμπος, ἄλλους τὸ πεδινὸ καὶ ζεστὸ κλίμα καὶ ἄλλους τὸ ὄρεινὸ καὶ ψυχρὸ, ἀλλὰ καὶ ἄλλες ἀπαιτήσεις ἔχει ἀπὸ τὸ σπίτι ὁ γεωργός, ἄλλες ὁ βοσκὸς καὶ ἄλλες ὁ ψαράς. Καὶ τὰ ὕλικά, ἐξάλλου, ποὺ χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὸ χτίσιμο τοῦ σπιτιοῦ, ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν ἀφθονία στὸν τόπο ἢ τὴν ἔλλειψή τους. Χαρακτηριστικὴ στὴν περίπτωσιν αὐτὴ εἶναι ἡ χρησιμοποίησις πλίνθων σὲ πεδινὰς περιοχάς, ὅταν ἡ μεταφορὰ τῆς πέτρας ἀπὸ μακρινὰς ἀποστάσεις στοιχίζει πολὺ. Ἀκόμη καὶ ἡ μορφή τοῦ σπιτιοῦ — ἢ στέγη π.χ. — ἐξαρτᾶται ἀπὸ συνθήκας κλιματολογικὰς. Τὸ δῶμα π.χ. ποὺ στηρίζεται σὲ δοκάρια, ὅπως στὸ αἰγαιοπελαγίτικον σπίτι, θὰ ἦταν ἀπρόσφορον σὲ ὄρεινὰς περιοχάς, ὅπου τὸ βάρος τοῦ χιονιοῦ, προστιθέμενον στὸ βάρος τῆς στέγης, θὰ καθιστοῦσε ἐπικίνδυνον τὴν διαμονὴν τῶν κατοίκων μέσα στὸ σπίτι. Διαφέρει λοιπὸν τὸ εἶδος τοῦ δώματος κατὰ τόπους. Τὰ δώματα τῶν σπιτιῶν π.χ. τῆς Καππαδοκίας στηρίζονται σὲ καμάρες πέτρινες, ἀσύγκριτα στερεώτερες ἀπὸ τὶς ἐπίπεδες στέγες ποὺ στηρίζονται σὲ δοκάρια καὶ φορτῶνται μὲ χῶμα. Ὅλα αὐτὰ τὰ σημειώνει ἡ συγγρ. στὴν ἐργασία τῆς, ἐπειδὴ καὶ ἡ ἴδια εἶναι ἀρχιτέκτονας.

Ἡ ἐργασία χωρίζεται σὲ ὀκτὼ βασικὰ κεφάλαια, ποὺ εἶναι, μὲ τὴ σειρά, 1) Θέσις καὶ μορφή τοῦ νησιοῦ, 2) Ἀσχολίες τῶν κατοίκων, 3) Τοπογραφία καὶ πολεοδομία, 4) Τὸ σπίτι καὶ ἡ κατασκευὴ του, 5) Μορφολογικὲς παρατηρήσεις καὶ λειτουργικὴ διάρθρωσις τοῦ σπιτιοῦ, 6) Βοηθητικὰ κτίσματα τοῦ σπιτιοῦ, 7) Γεωργικὰ κτίσματα καὶ 8) Ἡ ἐξέλιξις τοῦ σπιτιοῦ τῆς Καρπάθου. Τὸ βάρος τῆς μελέτης πέφτει, ὅπως εἶναι φυσικόν, στὰ κεφ. 4 καὶ 5, ποὺ καταλαμβάνουν τὸ πρῶτον 15 καὶ τὸ δεῦτερον 13 σελίδες, συνολικὰ 28, ἀπὸ τὶς 58 τῆς μελέτης. Οἱ 48 φωτογραφίαι καὶ οἱ 44 πίνακες συμπληρῶνουν τὴν μελέτην καὶ βοηθοῦν στὴν πληρέστερον κατανόησιν τοῦ περιεχομένου.

Ὁ παλιότερος τύπος τοῦ σπιτιοῦ εἶναι καὶ ἐδῶ, ὅπως συμβαίνει σχεδὸν

γενικά, ὁ μονόχωρος πλατυμέτωπος (μονόσπιτο), μὲ τὴν πρόσοψη καὶ τὴν εἴσοδο σὲ μιὰν ἀπὸ τὶς μεγάλες πλευρές. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ τύπος αὐτὸς τοῦ σπιτιοῦ ἐχρησίμευε παλιότερα ὡς κατοικία τῶν ἀνθρώπων ἀλλὰ καὶ τῶν ζώων, πού κάποτε δὲν χωρίζονταν ἀναμεταξύ τους.

Ἡ πληροφορία τῆς συγγρ. (σ. 9) ὅτι οἱ τεχνίτες τοῦ νησιοῦ ἐμάθαιναν τὴν τέχνη τους στὴν Ἀνατολή, ἐξηγεῖ καὶ τὸ πλῆθος τῶν τουρκικῶν ὄρων στὴ λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ νησιοῦ, πού θὰ ἦταν κάπως δύσκολο νὰ ἐξηγηθῆ μόνο ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ περιοχὴ βρισκόταν ἐπὶ αἰῶνες κάτω ἀπὸ τὴν τουρκικὴ κυριαρχία. Δὲν ἀναφέρει ὅμως ἡ συγγρ. ἂν ὑπῆρχαν σινάφια χτιστῶν στὸ νησί, ὅπως μπορεῖ νὰ ὑποθέσῃ κανεὶς ἀπὸ τὴ φράση (σ. 8) ὅτι οἱ χτίστες τοῦ νησιοῦ «εἶχαν χτίσει τὸν κόσμον». Τὴν ἴδια φράση χρησιμοποιοῦν καὶ οἱ Λαγκαδιανοὶ τῆς Ἀρκαδίας: «Ὁ Θεὸς ἔχτισε τὰ Λαγκαδία καὶ οἱ Λαγκαδιανοὶ τὸν κόσμον». Ἡ μετακίνηση τῶν κατοίκων ἀπὸ τὰ παράλια πρὸς τὰ μεσόγεια, πού σημειώνει ἡ συγγρ. (σ. 10), ἦταν παλιότερα φαινόμενο γενικό. Οἱ περισσότεροι οἰκισμοὶ τῶν νησιῶν μας — ὅπως καὶ πολλοὶ τῶν ἡπειρωτικῶν παραλίων — εἶναι χτισμένοι μακριὰ ἀπὸ τὴ θάλασσα καὶ σὲ μέρη ἀπόμερα. Παραδείγματα ἢ Ἀλόνησος, ἢ Σίκινος, ἢ Φολέγανδρος, ἢ Σίφνος, ἢ Σέριφος κτλ. Τὸ Μικρὸ Χωριὸ τοῦ Ἀγαθονησιοῦ¹ μᾶς προσφέρει μάλιστα ἓνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα μὲ τὰ σπίτια του πού, γιὰ λόγους ἀσφάλειας, βλέπουν στὴν ἴδια αὐλὴ, ὅπου μπαίνει κανεὶς ἀπὸ τὴ μοναδικὴ γιὰ ὅλους εἴσοδο, πού εὐκόλα κλείνεται καὶ εὐκόλα ἐπίσης φυλάγεται. Ἡ ἔλλειψη ἀκόμη παραθύρων σὰ σπίτια τοῦ νησιοῦ (σ. 40) ὀφείλεται προφανῶς στοὺς ἴδιους λόγους, ἐνῶ ἀλλοῦ τὴν κάνει ἀναπόφευκτη ἡ ἔλλειψη ξυλείας ἢ τὴν ἐπιβάλλουν λόγοι κλιματολογικοί.

Πολλὲς ἀναλογίες στὴ λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ διαφόρων περιοχῶν θὰ ἔβρισκε ἡ συγγρ., ἂν ἤθελε νὰ ἐπεκταθῆ σὲ μικρὴ σύγκριση, ὅπου συναντοῦμε περισσότερα στοιχεῖα, ἴδια ἢ ἀνάλογα μὲ τοῦ Καρπαθίτικου σπιτιοῦ. Ἔτσι, γιὰ νὰ ἀφήσωμε τοὺς γενικοὺς χαρακτήρες, θὰ ἔβλεπε πὼς ἡ *ρύμη*, πού σημειώνεται στὴ σ. 9, ἔχει τὰ ἀντίστοιχά της *ρυμιὸ* καὶ *ὄρμι* στὴν ἐλληνόφωνη Καππαδοκία, τὸ *κέλλο* τῆς σ. 15, ἔχει τὸ *τ'σέα* (σπίτι) τῆς Τσακωνιάς. Ὁ ὄρος *μουσάντρα* σημαίνει κατὰ τόπους διαφορετικὰ πράγματα. Στὴν Τσακωνιά π.χ. εἶναι ἡ πόρτα πού ὀδηγεῖ ἀπὸ τὸ μεγάλο δωμάτιο τοῦ σπιτιοῦ στὸ δωμάτιο ὅπου βρίσκεται ἡ ἐστία. Στὴ σ. 49 ἀναφέρεται ὅτι ὁ ξύλινος ἄξονας τῆς πόρτας περνοῦσε σὲ τρύπα σκαλισμένη σὲ πέτρα. Τὸ πράγμα τὸ συναντοῦμε σὲ πολλὰ ἀπὸ τὰ αἰγαιοπελαγίτικα νησιά καὶ ὀφείλεται ἀσφαλῶς στὴν προσπάθεια νὰ ἐξοικονομηθῆ ξυλεία, ὅπως γίνεται καὶ στὴν Καππαδοκία, ὅπου τὸ βαθούλωμα αὐτὸ λεγόταν *γουλί*, μικρὴ δηλ. γούλα. Ὁ ὄρος *γούφα* (σ. 53) γιὰ τὴ δήλωση τοῦ ἀργαλειοῦ, ὀφείλεται, ὅπως εἶναι γνωστὸ, στὸ γεγονὸς ὅτι τὰ πόδια τῆς ὑφάντριας βρίσκονται σὲ μικρὸ λάκκο σκαμμένο στὴ γῆ, κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ τὰ μιτάρια τοῦ ἀργαλειοῦ, καὶ ἔχει τοὺς ἀντίστοιχους ὄρους *λάκκος* σὲ πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος καὶ *χωῶστα* < *χῶστρα* στὴν Καππαδοκία. Τὸ *θυλάκι* τῆς Καρπάθου (ἀσὶ ἀπὸ δέρμα ζώου) ἔχει τὰ ἀντίστοιχά του *σουλάτσι* στὴ βόρεια Τσακωνιά καὶ *ἄσκουμα* στὴν ἐλληνόφωνη Καππαδοκία.

1. Βλ. ΘΑΝ. Π. ΚΩΣΤΑΚΗ, Ἐὰ παλιὰ σπίτια τῶν Φούρων (Ἰκαρίας) καὶ τοῦ Ἀγαθονησιοῦ, Ἑλληνικά 21 (1968) 106.

Στή σ. 22 σημειώνεται ότι από τὸ 1900 ἤδη ἄρχισε ἡ μεταφορὰ κεραμιδιῶν ἀπὸ τῆ Μασσαλία γιὰ τὴν ἀντικατάσταση τοῦ χωματοσκεπέαστου δώματος τῶν σπιτιῶν. Ἡ πληροφορία αὐτὴ θὰ μπορούσε ἴσως νὰ σχετισθῇ μὲ ὅσα σημειώνονται στὴ μικρὴ μας μελέτη (β.π. σ. 99), ὅπου ἀναφέρεται ὅτι «ὅταν οἱ Ἴαλγερινοὶ πειρατὲς λυμαίνονταν τὴ Μεσόγειο, ἕνας μεγάλος ἀριθμὸς Ἴαλγειῶν μεταφέρθηκαν αἰχμάλωτοι στὴν Ἰαλγερία καὶ ἔμειναν ἐκεῖ δουλεύοντας, ὥσπου οἱ Γάλλοι κατέλαβαν τὴ χώρα. Μεταφέρθηκαν τότε οἱ σκλάβοι στὴ Μασσαλία, γιὰ νὰ σταλοῦν πίσω στὴν πατρίδα τους. Ὡσπου νὰ γίνῃ ὅμως αὐτό, πολλοὶ σκόρπησαν στὴν ὕπαιθρο τῆς Γαλλίας καὶ ἐργάστηκαν κάποτε χρόνια δολόκληρα. Ἐκεῖ, πιστεύει ὁ κ. Σπέης, εἶδαν οἱ Ἰαλγειῶτες σκλάβοι τὰ σπίτια τῶν Γάλλων χωρικῶν καὶ ἀπὸ κεῖ ἔφεραν στὸ νησί τους τὸν νεωτερισμὸ τοῦ πυργαριοῦ».

Κάτι ποῦ δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ λείπη ἀπὸ τὴ χρήσιμη καὶ ἐνδιαφέρουσα μελέτη τῆς συγγρ. εἶναι ἡ ἐρμηνεία τῶν ὄρων, ὅχι μόνο τουρκικῶν ἀλλὰ καὶ ἑλληνικῶν ἰδιωματικῶν, ποῦ ἀφ' ἐνὸς μὲν θὰ διευκόλυνε τὸν ἀναγνώστη στὴν καλύτερη κατανόηση τῶν πραγμάτων καὶ ἀφ' ἑτέρου — γιὰ τοὺς τουρκικοὺς ὄρους — θὰ ἔκανε καθαρότερη τὴν ἔκταση τῆς τουρκικῆς ἐπίδρασης στὴ λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ νησιοῦ.

Σὲ παραδρομὲς ἀσφαλῶς ὀφείλονται ὀρισμένες ἀνακρίβειες ποῦ βρίσκονται στὴ μελέτη καὶ ποῦ νομίζω πὼς θὰ ἔπρεπε νὰ διορθωθοῦν. Ἡ Τσακωνιὰ π.χ. (σ. 15 κ.ά.) εἶναι γνωστὸ πὼς δὲν βρίσκεται στὴ Λακωνία ἀλλὰ στὴν Ἀρκαδίαν. Στὴ σ. 16 ἀντὶ γυαλό (τῆς θάλασσας), γρ. γυαλό, στὴ σ. 33 σημειώνεται λαίηνα, ἀλλὰ στὴ σ. 37 λαίηνοστάσι, στὴ σ. 35 ἀντὶ κλειονιά γρ. κλειωνιά (κλειδωνιά), στὴ σ. 38 ἀντὶ σειροκουτάλες γρ. σιροκουτάλες (=σιδεροκουτάλες). Πρβ. τὸ τσακωνικὸ σιδερόμισα (σίδηρο+μίσα), ποῦ σημαίνει τὴν τρυπητὴ σιδερένια κουτάλα. Στὴν ἴδια σελίδα σημειώνεται «τέζερα ἀπὸ μπακίρι, ταψιά χάλκινα», ἀλλὰ μπακίρι καὶ χαλκὸς εἶναι τὸ ἴδιο. Στὴ σ. 47 ἀντὶ σύκλα γρ. σίκλα. Στὴ σ. 45 ἀντὶ φρίζουν γρ. φρούξουν καὶ ἀντὶ ἀκόνητσες γρ. ἀκόνητσες (κόνητσα) κτλ. Γιατὶ ὁ ὑπολογισμὸς τοῦ μάκρους καὶ πλάτους τοῦ νησιοῦ σὲ μίλια (σ. 7), καὶ γιὰτὶ Καρπάθιο καὶ ὄχι Καρπαθίτικο σπῆτι;

ΘΑΝ. Π. ΚΩΣΤΑΚΗΣ

